

ગાંતાગીતમંજરી

જુગતરામ દવે

અવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૩૦૧

કિંમત ૧-૦-૦

ગ્રંથનામ ગીતાગોવિંદ

વર્ગાંક ૬-૧૪

गीतागीतमंजरी

जुगताराम दवे

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद

પ્રકાશક
જીવણુજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, કાળુપુર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૩૦૧

પહેલી આવૃત્તિ, નવ ૧૯૪૫ : પ્રત ૨૨૫૦

મુદ્રક
પૃ. ૧ થી ૧૬ : શાહ મણિલાલ છગનલાલ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
બાકીનાં પૃષ્ઠ : જીવણુજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

બે બાલ

ગીતોમાં ‘ગીત’ જોવાની સહેલી યુક્તિ મને જડી જ નથી. એટલે એમાં રહેલો રસ ઝટ લૂંટી શકતો નથી. ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે કોઈ ગીત મને મધુર લાગે એમ કોઈએ ગાઈ બતાવ્યું છે ત્યારે તેમાંથી રસ લૂંટી શક્યો છું ને પછી રહસ્ય પણ ખેંચી શક્યો છું. કોઈ વાર હું પોતે જ સૂર ગણુગણી શક્યો છું ને રસ અને રહસ્ય બંને લૂંટ્યાં છે.

આવા માણસની પાસેથી ભાઈ જુગતરામે આશીર્વાચનના બે શબ્દો ખીતાં ખીતાં માગ્યા છે. ‘ખીતાં ખીતાં’, કેમ કે મારા સમયની કિંમતની તેને ખબર છે, શક્તિની મારી મર્યાદાની પણ ખબર છે.

છતાં માગ્યા છે એનો અર્થ એ છે કે હું ગીતાને આત્માનો શબ્દકોશ ગણું છું. ‘મંજરી’ પૂરી વાંચી નથી શક્યો પણ મારી આંખ તો ખરોખર ફેરવી ગયો છું. રચના મને ગમી છે. મહેનત લેવાયેલી તરી આવે છે. અધ્યાયોમાંથી જે તેમને ભાવ્યું છે એ પોતાની ઢબે ભાઈ જુગતરામે ગાયું છે. ‘મંજરી’ની પ્રસ્તાવનાઓ, પછીનો શબ્દકોશ અને ગીતાવાંચ કે અનાસક્તિયોગમાંથી ચૂંટી કાઢેલા પ્રાસંગિક ફકરાઓ અને ગીતાના પ્રાસંગિક શ્લોકો અભ્યાસીને મદદરૂપ થાય એમ છે.

ભાઈ જુગતરામની મજલ પૂરી નથી થઈ. બાર અધ્યાય લગી પહોંચ્યા છે. આપણે આશા રાખીએ કે તે મજલ પૂરી કરી શકશે.

સાહુમી મંજરી પછી કાકાસાહેબની ‘બે ફેરી’ સારું લખેલાં ગીતો પણ જોડ્યાં છે એ દીક થયું છે.

અભ્યાસી એટલું પણ યાદ રાખે કે ભાઈ જુગતરામ, ગીતાને જેવી જાણી છે તેવી અમલમાં મૂકનારા છે, ને તેમાંથી મળતી દૂધની અખંડ ધારામાંથી પાન કરનારા થોડામાંના એક છે. એટલે ‘મંજરી’ને સૂંઘવા મંજીનાર જે તેને ગીતાને અનુસરતું અનાસક્ત કર્મ આચરવું હોય અથવા એવાં કર્મોને સારુ પુષ્ટિ મેળવવી હોય તો જ ‘મંજરી’ને અડે.

‘મંજરી’નાં મૂળિયાં

હું કોઈ કવિ નથી. લાખકાર આચાર્યેનિ ચરણે પણ બેઠો નથી. પણ બાળપણથી ગીતા ઉપર પ્રેમ ધરાવતો આવ્યો છું.

પિતાશ્રી ગુજરી ગયા ત્યારે હું નવ વર્ષનો બાળક હતો. એમણે મારે માટે શો વારસો મૂક્યો તે હું શું સમજું ? પણ એમની પૂજન-મંજૂપાનો હું માલીક બની બેઠો. તેમાંના દેવાને કેટલાંક વર્ષ પૂજી અર્ચાં છેવટે છોડ્યા. પણ તેમાં એક ગીતાનો ગુટકો હતો તે મને વળગી રહ્યો. પહેલાં એનો સમજ્યા વિના પાઠ કરતો. નિશાળમાં સંસ્કૃત ચાલવા લાગ્યું તેમ તેમ એના શબ્દો ધીરે ધીરે પોતાના અર્થો પ્રકટ કરવા લાગ્યા.

માતા અલાણ હતી. પણ કોણ જાણે કેમ, તેને ગીતા ઉપર અલૌકિક ભક્તિ હતી. ગીતા વાંચવા ખાતર એ ગૂજરાતી બારાખડી શીખી હતી. તેને ગૂજરાતી ભાષાન્તર એક એક અક્ષર છૂટો પાડીને રોજ વાંચતી મારા બચપણમાં હું જોતો. જગતમાં સૌને સૌનાં મનનાં કલ્પેલાં દુઃખ હોય જ છે. તેને પણ પોતાનાં હતાં. ગીતા વાંચે તેમ તેમ તે દુઃખો છાતીમાંથી ઊભરાતાં અને આંખમાંથી ટપકી ગીતાજીને નવડાવતાં. એ પવિત્ર દૃશ્યથી મારો ગીતાપ્રેમ સારી પેઠે સીંચાયો છે.

આગળ જતાં થોડાં વર્ષ મુંબઈમાં રહ્યો ત્યાં પ્રખ્યાત ભગવદ્ગીતા પાઠશાળાની ખબર પડી અને સહગત નરહર શાસ્ત્રીનાં પ્રવચનો સાંભળ્યાં. ગીતાનાં ભાષા અને ભાવ સમજવામાં ત્યાં મને સારી મદદ મળી.

હું જીવાનીના ઊમરામાં પેસતો હતો એવામાં મને એક તરુણ સાધુ મળ્યો. એના કાન્તિમાન ચહેરામાં તેની નાનકડી દાંટી વૈરાગ્યની અદ્ભુત છટા પાથરતી હતી. તેણે એટલી નાની ઉંમરમાં મહારાષ્ટ્રના જહાલ પંથના પુરુષસિંહોનાં લાડપ્રેમ સંપાદન કર્યાં હતાં. એ હિમાલયના

પર્વતોમાં ઝમણ કરીને તાળે તાળે નીચે ઊતરી આવ્યો હતો. એના મુખમાંથી ગીતાની અને દેશભક્તિની વાતો તાણાવાણા રૂપે વણાઈને નીકળ્યાં કરતી હતી. એ પોતાના હાથમાં પોતાના એક હસ્તલિખિત ગ્રંથનું પોટલું લઈને ફરતા અને સૌને તેની વાત કહેતાં થાકતા નહિ. તિલક મહારાજ તે અરસામાં તાળ જ મંડાલેનાં છ વર્ષ પૂરાં કરીને આવ્યા હતા અને તેમને ગીતારહસ્યનો મહાન ગ્રંથ મરાઠીમાં તાળે જ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ નૌજવાન સ્વામીએ તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું હતું. દરમ્યાન ગુજરાતીમાં બીજું એક ભાષાન્તર થયું અને તે પ્રસિદ્ધ પણ થયું. તેથી આ તરુણ સ્વામીનો પ્રયત્ન એમની પોટલીમાં જ રહ્યો અને નજીકના મિત્રોમાં જ વંચાયો. પણ મારા ઉપર એ પોટલીએ ઝાંડી છાપ ફારી. એ બધાં પાનાં વાંચીને હું ગીતાનું રહસ્ય સમજી ગયો એમ નહિ, પણ મેં ગીતાનો એક જીવંત ઉપાસક કેવો હોય તેનું દ્રશ્ય પ્રત્યક્ષ દેખ્યું. સ્વામી આનંદે મારા જીવન ઉપર બહુ મોટા ઉપકારો કર્યા છે, પણ તેમને જોઈને મારી ગીતાભક્તિને મળેલું પોષણ એ સૌથી મોટા ઉપકાર માનું છું.

સ્વામીએ જ મને કાકાસાહેબ કાલેલકરનો સંબંધ કરાવ્યો. એમણે મને ગીતા કદી લણાવી નથી, પણ એમના જીવનમાં મેં હમેશાં ગીતાની જ ઝાંખી કરી છે. ગીતામાં જ્યાં જ્યાં ‘યુદ્ધ’ શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ શબ્દો મૂકીને કાકાસાહેબની જીવન-ગીતા હું હમેશાં વાંચતો રહ્યો છું. એમની જ કૃપાથી આપણા યુગના ગીતાના એ મહાન ઉપાસકોનાં મને દર્શન થયાં. એક વિનોબાનાં અને બીજાં પૂં ગાંધીજીનાં. બન્ને ગીતાને ‘ગીતાઈ’ અને ‘ગીતા માતા’ કહે છે, ખોલે છે ત્યારે તેમની વાણીમાંથી ગીતા જ નવ નવ રૂપે વહે છે, અને તેમની નાની મોટી સર્વ કૃતિઓ ગીતાને જીવનમાં ઉતારવાના પ્રયોગો જ છે.

ઢાંડી કૂચની મૂળ ટૂકડીને નાશિક જેલમાં પૂરવામાં આવી તે વખતે સત્યાગ્રહ આશ્રમના ભક્તહૃદય સંગીતશાસ્ત્રી સ્વં પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર

ખરેએ મને નાનો સરખો કવિ જાણીને માગણી કરી કે મારે તેમને માટે ગીતા ઉપર, સત્યાગ્રહ ઉપર, દૂંકામાં ગાંધીજીનાં તત્ત્વો ઉપર પદો રચી આપવાં. એમણે તુલસી, સુરદાસ, કબીર, મીરાં, નરસિંહ આદિ જૂના ભક્તકવિઓનાં પદોને આશ્રમમાં અને દેશમાં લોકપ્રિય બનાવ્યાં છે. પણ તેમને સંતોષ થતો નહોતો. ગાંધીજી જે તત્ત્વો રજૂ કરી રહ્યા છે તે જૂનાં છતાં છેક જ નવાં છે.

ભક્તિનાં જૂનાં પદોમાંથી ગાંધીજીની નવી ભક્તિની આડકતરી સૂચના તો મળે છે, પણ તે કેટલી બધી આડકતરી ? એથી જીવને સંતોષ કેમ વળે ?

‘હરિનો મારગ છે શરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને.’

કાયરતાની ક્ષણોમાં એ ભજન માણસને બળ આપે છે ખરું, પણ ‘હરિના મારગ’નું સ્વરૂપ આપણા ચાલુ જીવનની ભાષામાં કેઈ કવિ ચીતરી આપે તો આપણને કેટલું વધારે સમાધાન થાય ?

ગાંધીજી મહાન સત્યાગ્રહી યોદ્ધા રહ્યા. એમનું જીવન એક સતત ચાલતું મહાભારત યુદ્ધ જ છે. યુદ્ધમાં જ્યારે ઈશ્વર કૃપા વરસાવે ત્યારેયે તે ગીતાનું સ્મરણ કરે છે અને આકરી અગ્નિપરીક્ષા કરે છે ત્યારેય ગીતા માતાનું જ શરણ શોધે છે :—

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

ઈશ્વરકૃપાના રૂડા દિવસોમાં આદર્શ નબળો પડવાનો સાંભળ રહે છે. ગાંધીજી દિનપ્રતિદિન ગીતામાંથી સ્થિતપ્રજ્ઞ પ્રકરણનો પાઠ કરે છે.

“વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, બં પીડ પરાઈ જાણે રે.”

આ નરસિંહ મહેતાનું ભજન તેમને અત્યંત પ્રિય છે, મારણ તેમાં એમના આદર્શનું વર્ણન છે.

કસોટીના કદિન કાળમાં તેઓ રોજ આવાં ગીતો ગાય છે :

૧. હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે,
જેની સુરતા શામળિયા સાથ વહે વેદ વાણી રે.

૨. સુનેરી મૈને નિર્બલ કે બલ રામ.

અપ બલ, તપ બલ, ઔર બાહુ બલ,

ઔથા હૈ બલ દામ;

સૂરકિશોર કૃપાસે સખ બલ,

હારે કે હરિ નામ !

૩. રઘુવર તુમકો મેરી લાજ,

સદા સદા મૈં સરન તિહારી,

તુમ બડે ગરીબનિવાજ. —રઘુવર૦

આ મૃત્યુ સંસારસાગરમાં સત્યાગ્રહી લક્ષ્મીને લાગે કઠિન કસોટીનો કાળ જ વધારે હોય, તેથી આશ્રમ ભજનાવલિમાં આ ભાવનાં પદો જ વિશેષ છે, અને ગાંધીજીને પણ તેવાં પદો જ પ્રિયમાં પ્રિય છે.

એ ગાતી વખતે એમના મનમાં હરિભજનની કઈ કલ્પના રમતી હશે ? રામનામના બળની કઈ કલ્પના હશે ? જૂનાં પદોના શબ્દોમાંથી એ કલ્પનાઓ સીધેસીધી જાગૃત નથી થઈ શકતી. તેથી પંડિતજીને નવી ભાષામાં નવી લક્ષિતને, નવાં ગીતોમાં નવી ગીતાને કોઈ ઉતારી આપે એ જોઈતું હતું. ગાંધીજીએ ‘મંગળ પ્રભાત’માં એકાદશ વ્રતોનો વિસ્તાર કર્યો છે. એ બધું જૂનાં પદોમાં કેવળ બીજ રૂપે જ છે. તે ગાતાં પદો પણ પંડિતજીને જોઈતાં હતાં.

ત્યાર પછી તો ચૌદ વર્ષ વીતી ગયાં છે. પંડિતજી પોતે પણ વિદેહ થયા છે, પણ એમની માગણી મારા હૃદયમાંથી કદી ખસી નથી. એક ધર્મત્રણ રૂપે તેને હું સદા સેવતો રહ્યો છું. કારાવાસોના દિવસોમાં તે દિશામાં કંઈક કંઈક પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છું.

૧૯૩૨ની લડત વખતે વિસાપુર જેલમાં એ વર્ષ રહેલો તે દરમિયાન શરૂઆત કરી હતી. ગીતાના ત્રણ અધ્યાયો સુધી પહોંચ્યો હતો. પછી વળી થાક્યો. વર્ષો સુધી થાક કેમે કર્યો ઊતરે જ નહિ. ૧૯૪૨માં વળી જેલ મળી. કલમ લઉં લઉં ને હેઠે મૂકું. આત્મા પ્રસન્ન થાય એવી લીટીઓ ઊતરે જ નહિ. એવામાં પૂ. ગાંધીજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ

આદર્યા. તેથી પ્રેરાઈને મેં પણ ૧૪ ઉપવાસ કર્યા. એ દિવસોની આનંદમય શાન્તિમાં ગીતા માતાને પાછી મંજરી ફૂટવા મંડી. ભગવાનના અનુગ્રહથી બાર અધ્યાય સુધી પહોંચ્યો છું. જેટલા અધ્યાયો થયા છે, તેમાં એ ધણા ભાવો હજી સ્પર્શ્યા વિનાના રહ્યા છે. તક મળતાં કોઈક દિવસ આદરેલું પૂરું કરવાની અભિલાષા છે, પણ તે દૈવાધીન હોવાથી, આટલું હમણાં જ પ્રકાશિત થવા દઉં છું.

આ ગીતમંજરીઓ અતિ ઝીણી છે. તેની મહેક પણ જરા જેટલી જ છે. ગીતાના શબ્દોનું ચિન્તન કરું છું ત્યારે કંઈ કંઈ નવા ભાવો તેમાંથી ફૂટતા લાગે છે. પણ મારું કવિતા-ઝરાણું ક્ષીણ રહ્યું. તે આ મહાકાર્યને હિસાબે ધીમું પડે છે અને એ સર્વ ભાવોને ભાષા પૂરી પાડવામાં અસફળ થાય છે. વળી મારું જીવનઝરાણું પણ મંદ રહ્યું. જીવનમાં ગીતા પૂરા જોરમાં ઊતરી ન હોય, પછી ગીતમંજરીઓ જોરમાં કેમ કરીને ફૂટે ?

છતાં જેવી છે તેવી આ મંજરીઓ ભગવાનના ચરણમાં નિવેદન કરું છું. શું તેણે જ નથી ગાયું ? —

“ પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ચાપું પાણી,

પ્રેમ સહિત પ્રેમીજનઅર્પિત,

આરોગ્ય હું અમૃત જાણી. ”

૧૯૪૪નો સ્વાતંત્ર્ય દિન.

જીગતરામ દવે

તા. ક:— કાકાસાહેબની ‘ એ કેરી ’ નાટિકા માટે બહુ વર્ષો પહેલાં મેં ગીતો રચી આપેલાં તે પણ આ પુસ્તકમાં જોડી દઉં છું. (મંજરી ૬૧ થી ૬૮) એ ગીતોના ગર્ભમાં પણ ગીતા જ છુપાયેલી છે.

અર્પણ
ગીતાપ્રાણ સ્વામી આનંદને

ચોજના

પ્રત્યેક ગીતમંજરી ગીતાજના કાઈ ને કાઈ શ્લોકની ઢાંડલીમાંથી ફૂટેલી છે.

અનાસક્તિયોગ અને ગીતાબોધ માં પૂઠ ગાંધીજીએ કરેલાં સ્પષ્ટી-કરણોમાંથી પણ ગીતા માટે પુષ્કળ સૂચનો મળેલાં છે.

તે ઉપરાંત એવી યે ઘણી અસરો ગીતોના મૂળમાં હશે, કે જે ક્યાંથી આવી એ કોણ કહી શકે ? ગીતા કંઈ કેવળ પુસ્તકોમાં થોડી જ પુરાયેલી છે ? અથવા તે મહાત્માઓના જીવનમાં જ પ્રગટ થાય છે એવું પણ થોડું જ છે ? ગઈ કાલે જ પેલા રાનીપરજ ડોસા સોમલા કાકા શું ગીતા જ બોલ્યા નહોતા ?

વૃદ્ધાવસ્થાની છાયા હવે એમના ઉપર ફરી વળી છે. ગાત્રો જર્જરિત થયાં છે. છતાં તે કર્મયોગ છોડતા નથી. છોડવાની એમને મન્યજા જ નથી. છોડવામાં કંઈક સુખ છે — મજા છે એવી પાપી કલ્પના એમને સ્પર્શી જ નથી. હાથમાં કોદાળી કે દાતરડી કે કુહાડી — કંઈ ને કંઈ હોય જ. ઘેર બેઠા હોય તો શણુની દોરડી ભાંગે અથવા ફાટેલી ગોદડીને થીંગડું મારવા વળગે.

મેં કહ્યું : “ કાકા, હવે અવસ્થા થઈ. હવે દેહને તારદી ન દો, અને ભગવાનનું ભજન કરો. ”

ડોસા બોલ્યા : “ આ યે ભજન જ છે ને ? ભજન કંઈ મોઢે બોલીને થાય ? હાથપગ ચાલે ત્યાં સુધી આ જ ભગવાનનું ભજન. તે વિના પેટમાં અન્ન નાખીએ તે યે ન પચે, અને ભજન કરીએ તે યે ન પચે. ”

મને ગીતાવચન યાદ આવ્યું :

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

આ વચનનું વધારે સારું વિવેચન મને બીજો કયાં મળવાનું હતું ? અને ડોસાની વાણી પણ કેઈ પણ વિદ્વાનને મુખે શાભે એવી સરસ સરી પડી, કારણ કે તે આખા જીવનભરના કર્મયોગમાંથી ઉદ્ભવી હતી.

દરેક ગીતના ભાવને પુષ્ટ કરતી આ બધી વસ્તુઓ તે તે ગીતની સાથે જ છાપી છે, જેથી તેના પ્રકાશમાં ગીતો વાંચવા વિચારવાની સરળતા થાય.

ગીતોના રાગ કેઈ નિશ્ચિત ચોક્કસના ન હોવાથી ગાનારાઓને તે મેળવતાં તકલીફ પડશે, એ બાણું છું. પણ દેશી હાળોના બાણકારોને શબ્દો પોતે જ યોગ્ય રાગ ઉપર દોરી જશે એવી આશા છે. લયનું સૂચન કરાવી આપે એવાં પ્રસિદ્ધ પદોની લીટીઓ આપી છે તે પણ કંઈક મદદરૂપ થશે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	મંજરી	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૨૯	૭	ધરીશ મ	ધરીશ મા,
"	"	૯	યુદ્ધ	યુદ્ધે
૫૬	૨૪	૪	થયો.	થયો."
૬૫	૨૮	૩	ખીજી	ખીજી
૭૧	૩૦	૫	જતી	જન
૯૧	૩૯	૪	અંત	અંતર
૯૬	૪૧	૧૨	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૯૬	૪૧	૧૮	કાયર જીવડાં	સદૃશ જીવડાં
૧૦૨	૪૩	૧૦	સ્વ.	ભક્તશ્રેષ્ઠ
૧૧૫	૪૭	૮	ધનને	ધન ને
૧૧૯	૪૯	૭	વ્યયો	વ્યાપિ
૧૨૯	૫૨	૧૭	સદ્ગત	સદ્ગત

અનુક્રમાંલિકા

બે બોલ	ગાંધીજી	૩
‘મંજરી’નાં મૂળિયાં		૪
યોજના		૧૧

અધ્યાય ૧ લો

૧. ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર		૧
૨. થનગનાટ		૩
૩. નિરાશા		૫
૪. ધર્મપિપાસા		૭

અધ્યાય ૨ જો

૫. શિષ્યભાવ		૯
૬. શોચ્ય શું ને અશોચ્ય શું ?		૧૧
૭. મૃત્યુ વિં આત્મનાશ		૧૫
૮. યોગની યુક્તિ		૧૭
૯. સમતા યોગ		૧૯
૧૦. કૌશલ્ય યોગ		૨૧
૧૧. યોગી અને ભોગી		૨૩
૧૨. અંતરનાં તોફાન		૨૫
૧૩. સરસ રસ		૨૭
૧૪. મહારમ		૨૯
૧૫. રિયતપ્રેમ		૩૧
૧૬. પુણ્યિત ભાષા		૩૪

અધ્યાય ૩ જો

૧૭. ઠામડોળ		૩૭
૧૮. સત્યાચાર અને મિથ્યાચાર		૩૯
૧૯. કર્મયોગ		૪૧
૨૦. સહુ-જ યજ્ઞ		૪૪
૨૧. ચોર		૪૮
૨૨. જીવનચરખો-યજ્ઞમય		૫૧

૨૩. જીવનચરમો-યજ્ઞશત્રુત્ય	૫૩
૨૪. નિઃસ્વાર્થ યોગ	૫૫
૨૫. મોટાનું માહાત્મ્ય	૫૮
૨૬. આત્માનો અવતાર	૬૧
૨૭. બાળાંબોળાં	૬૨
૨૮. બુદ્ધિભેદ	૬૫
૨૯. પૂરાનો ધર્મ	૬૭
૩૦. સ્વમાતા તેવો સ્વધર્મ	૭૦
૩૧. શિરસાદે સ્વધર્મ	૭૩
૩૨. ઘાતક ધર્મ પરાયો છે	૭૫

અધ્યાય ૪ થો

૩૩ અવતાર	૭૭
૩૪. કર્મકાંક્ષા નહિ, પણ કર્મયોગ	૭૯
૩૫ જ્ઞાનની ખેતી	૮૨
૩૬ જીવનયુદ્ધ	૮૪
૩૭ જ્ઞાનાગ્નિ	૮૬
૩૮. આકરીનું મૂલ	૮૮

અધ્યાય ૫ મો

૩૯. રવરાજ્ય દાન	૯૧
૪૦. ગ્રામતા	૯૩

અધ્યાય ૬ હો

૪૧ આત્મોદ્ધાર	૯૫
૪૨. ચિત્તનો દીવો	૯૮
૪૩. યોગબ્રહ્મ	૧૦૨

અધ્યાય ૭ મો તથા ૮ મો

૪૪. મણિગણ	૧૦૮
૪૫. અત-સ્મરણ	૧૧૧
૪૬. આત્માથી પણ અદકો	૧૧૩

અધ્યાય ૯ મો

૪૭. ક્ષીણે પુણ્યે	૧૧૫
૪૮. પત્ર પુણ્ય	૧૧૭

અધ્યાય ૧૦ મો.

૪૯. ભગવાનની ભાષા	૧૧૯
------------------	-----

અધ્યાય ૧૧ મો.

૫૦. છેલ્લી મારા	૧૨૩
૫૧. કૂવાનો દેડકો	૧૨૫
૫૨. વિશ્વભૂતિની આરતી	૧૨૮

અધ્યાય ૧૨ મો.

૫૩. ગોપાલભક્તિ	૧૩૧
૫૪. વિરાટની ભક્તિ	૧૩૪
૫૫. સ્વદેશસેવા	૧૩૬
૫૬. ભગવાનની નૌકાઓ	૧૩૮
૫૭. મહત્વાકાંક્ષી	૧૪૨
૫૮. જીવનયાત્રા	૧૪૪
૫૯. જીવનકસોટી	૧૪૫
૬૦. એકગીત ગીતા	૧૪૮

‘બે કેરી’ નાટિકાનાં ગીતો

૬૧. અનુભવ	૧૫૨
૬૨. શંકા	૧૫૪
૬૩. પરતાવો	૧૫૫
૬૪. મોટો તે ખોટો	૧૫૭
૬૫. પ્રભુકૃપા	૧૫૯
૬૬. સ્વર્ગનગરના મુસાફર	૧૬૦
૬૭. નરકનગરના મુસાફર	૧૬૧
૬૮. અમૃત	૧૬૩

મંજરી ૧ લી ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર

[મન લાગે મેરો ચાર ફફારી મે—ની લયમાં.]

ધન ધોર ગજળ કુરુક્ષેત્ર વિષે—

આ ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર વિષે. (ધ્રુવ૦)

પાંડવનાં દળ આ દિશ ઊલટયાં, કાળા કૌરવ સામીં દિશે. ધન૦
જે ક્ષેત્રે કોઈ પુરાણ કાળે, દેવ દૈત્ય ઝૂઝયા રીસે. ધન૦
જે ક્ષેત્રે શ્રી રામે છેઘાં, રાવણનાં ખળ શીષ દશે. ધન૦
જે ક્ષેત્રે પ્રહ્લાદ ઉગાર્યો, કૂર પિતાથી નરસિંહે. ધન૦
એજ ક્ષેત્ર મહીં પુનરપિ પાંડવ, ગાંડિવ તાણી શર વરસે. ધન૦
રંગ ધનંજય! શો લય શો લય? ધર^૧ જેને હુપીંકેશ હસે^૨. ધન૦
ગીતાનાં રણગીતો ગાઓ! કાયામાં કુરુક્ષેત્ર વસે—

આ ધર્મક્ષેત્ર હૃદયે વિલસે. ધન૦

શબ્દાર્થ

૧ ધર જેને=જેની ધુરા ઉપર, એટલે કે જેના રથની ધૂસરી ઉપર.

૨. ધર...હસે=જેના રથના સારથી સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ છે.

ભગવદ્ગીતા

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમ્ અકુર્વત સંજય ॥ [૧-૧]

*

ગીતાખોધ

કુરુક્ષેત્રની લડાઈ એ નિમિત્તમાત્ર છે અથવા ખરું કુરુક્ષેત્ર આપણું શરીર છે. તે કુરુક્ષેત્ર છે તેમજ ધર્મક્ષેત્ર છે. જો તેને આપણે ધર્મચરનું નિવાસસ્થાન માનીએ ને કરીએ તો તે ધર્મક્ષેત્ર છે. [અં ૧ લા]

મહાભારત ઐતિહાસિક ગ્રંથ ગણાય છે, પણ આપણે મન મહાભારત અને રામાયણ ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી, પણ ધર્મગ્રંથ છે. અથવા તેને ઇતિહાસ કહીએ તો તે આત્માનો ઇતિહાસ છે; અને તે હજારો વર્ષો પૂર્વે શું થયું તેનું વર્ણન નથી, પણ આજે પ્રત્યેક મનુષ્યદેહમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનો ચિતાર છે. મહાભારત અને રામાયણ બંનેમાં દેવ અને અસુરની—રામ અને રાવણની—વચ્ચે રાજ ચાલતી લડાઈનું વર્ણન છે.

[પ્રસ્તાવના]

*

અનાસક્તિયોગ

...આ ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી, પણ તેમાં ભૌતિક યુદ્ધના વર્ણનને નિમિત્તે પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયની અંદર નિરંતર ચાલતા દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન છે; માનુષી યોદ્ધાઓની રચના હૃદયગત યુદ્ધને રસિક બનાવવાને સારુ ધડેલી કલ્પના છે.

[પ્રસ્તાવના]

મંજરી ૨ છ

થનગનાટ

[મનુષ્યનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી અધૂરું હોય છે ત્યાં સુધી જીવનની ધાંધલો વિષે તેનામાં પાર વિનાનો થનગનાટ ભરેલો હોય છે.]

*

[‘મન લાગે ભરો ચાર ફકીરી મેં’—ની લયમાં.]

એનાં અંગ અંગ થનગની રહ્યાં!

—જેનાં સારથિપણ યુગમણિ^૧ વહ્યાં. (ધ્રુવ૦)

અંગ અંગ અન્નુનનાં નાચ્યાં, રક્ત હૃદય ઝણઝણી રહ્યાં. એનાં
રથી તણા રણુરંગે રાચ્યાર, સ્વેત હયો હણહણી રહ્યા. એનાં
દુર્ગ સમા રથનાં ભડ પૈડાં, મહી મદ્દો^૨ ઘણઘણી રહ્યાં. એનાં
કૌરવદળનાં ચીરી હૈડાં, શંખ ભેરો^૩ દણદણી રહ્યાં. એનાં
સો સો^૪ સામા ખડા લયાનક, પાંચ^૫ જોઈ સો ડરી ગયા. એનાં
પાંડવને કોઈ દૈવી આનક, લોભે કૌરવ લડી રહ્યા. એનાં
જીવનના કોઈ વિરલા યોગે, કૃષ્ણાન્નુન બે મળી ગયા. એનાં
ગીતાનાં રણુવાદ્યો વાગ્યાં, નિરાશ વાદળ ટળી ગયાં. એનાં

संज्ञार्थः

१. युगमष्टि=युगना सर्वभेषः नररत्न, श्रीकृष्ण.
२. रात्र्यां=रात्रेक्षा, उभंगमां आवेक्षा.
३. सो। सो।=सौरवा, आसुरी वृत्तिभ्या.
४. पांय=पांडवो, दैवी वृत्तिभ्या.

*

अगवद्गीता

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ [१-१४]
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ [१-१९]

મંજરી ૩ છ

નિરાશા

['નહિ રે વિસારું હરિ'—ની લયમાં.]

ભલી રે આ તારી નિરાશા,^૧

અર્જુનરાજ ! ભલી રે આ તારી નિરાશા. (મુવ૦)

ગાજતાં વાજતાં ધાડિયાં^૨ આવ્યાં, માણુવા યુદ્ધવિલાસા;
 અઢારે સૈન્યની અક્ષૌહિણીમાં, તારે જ એક નિસાસા. અર્જુન૦
 યુદ્ધને ખાતર જૂઝનારા—તેને છત્યાની રે એક આશા;
 ધર્મ-અધર્મનાં મંથન તારે, એક-શાં લાભ-વિનાશા.^૩ અર્જુન૦
 ટાઢાં તળાવોનાં^૪ નાવડાં—તેને, લોઢ^૫ ને ઓટના ઘા શા^૬ ?
 મસ્ત ઠે યોગી—જહાજોના ભાગ્યમાં,

સિન્ધુના શ્વાસોરઘ્ણીસા. અર્જુન૦

સર્વેને આવો શોક હજો, સંગ કૃષ્ણ હજો શોકનાશા;
 તાપેલ હૃદયમાં સર્વે આ રેડજો, ગીતાનાં ગીત મુધા શાં. અર્જુન૦

શબ્દાર્થ

૧. નિરાશા=સંશય અથવા અનિશ્ચયથી આપેલો વિષાદ અથવા શોક.
૨. ધાડિયાં=દળકટક.
૩. લાભ-વિનાશા=જય-પરાજય.
૪. ટાઢાં તળાવો=ખંધિયાર પાણીવાળાં તળાવો.
૫. લોઢ=પાણીનાં મોઝાં, ભરતી.
૬. લોઢ ને ઓટના ઘા શા ?=ભરતીઓટના માર ક્યાંથી જણે ?

અથવદ્ગીતા

તાન્ સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્ બન્ધૂન્ અવસ્થિતાન્ ।
 કૃપયા પરયાવિષ્ટો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ॥ [૧-૨૮]
 દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ।
 સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥ [૧-૨૯]
 વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।
 ગાંઢીવં લંસતે હસ્તાત્ ત્વક્ ચૈવ પરિદહ્યતે ।
 ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ [૧-૩૦]

*

ગીતાબોધ

...આપણા દેહમાં અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ—ભગવાન—આજે યિરાજે છે, ને જ્યારે જિજ્ઞાસુ અર્જુન રૂપે થઈને ધર્મસંકટમાં અંતર્યામી ભગવાનને પૂછીએ, તેનું શરણ લઈએ, ત્યારે તે આપણને આપવા તૈયારજ છે. આપણે સૂતા છીએ; અંતર્યામી તો નિત્ય જાગતો છે. આપણામાં જિજ્ઞાસા થાય તેની તે વાટ જોઈ બેઠો છે. પણ આપણને તો સવાલ પૂછતાં નથી આવડતા, સવાલ પૂછવાનું મન પણ નથી થતું.

[પ્રાસ્તાવિક]

મંજરી ૪ થી

ધર્મપિપાસા

[અવિચારી લોકો છીછરા હોય છે. તેઓ ઊંડા ઊતરવાની તસ્દી જ લેતા નથી, શંકાઓ—સવાલો ઉઠાવતા જ નથી. વિચારવંત લોકો દરેક આખતમાં ઊંડા ઊતરે છે, તેથી તેમને શરૂઆતમાં શંકાઓ ઊડે છે, તેનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી તેમના હૃદયને જંપ વળતો નથી. હૃદયમંથન ચાલતું હોય તે દરમ્યાન તેઓ દુઃખી દુઃખી દેખાય છે, જાણે અશ્રદ્ધાળુ હોય, નિર્જાળ હોય એવા દેખાય છે. પરંતુ હૃદય-મંથનમાંથી એક દિવસ જ્ઞાનનું નવનીત નીકળ્યા વિના રહેતું નથી.

આવો જ્ઞાની માણસ અને છીછરો માણસ સરખાં કામો કરતા દેખાય, છતાં બન્નેનાં કામની કિંમતમાં મોટો ફેર હોય છે. દા. ત. બન્ને ખાદી જેવાં રચનાત્મક કાર્યો કરતા હશે, પણ એકનું જીવન કેવળ કારકુની દબનું જ રહેશે ત્યારે બીજો જ્ઞાનમય કર્તા આખા જીવનમાં ખાદીતત્ત્વને સતત ઉતારતો જશે. બન્ને સત્યાગ્રહોમાં ભળશે, પણ એક માત્ર રોષભર્યો તીખો સૈનિક જ રહેશે, બીજાને દિવસે દિવસે સત્યાગ્રહની ગૂઢ શક્તિઓની શોધ કરતો જશે.]

*

[‘ નહિ રે વિસારું હરિ ’—ની લયમાં.]

નથી રે આ તારી નિરાશા,

અર્જુનરાજ ! નથી રે આ તારી નિરાશા. (ધ્રુવ૦)

ઊંડાણની એ તો આતમચીસ ને, પ્રાણની ધર્મપિપાસા. અર્જુન૦

અંધનાં જ્ઞાનને અંધની ઈદ્દા, અંધનાં શૌર્ય બડાશા—

સિંહનો શબ્દ^૧ થતાં જ શિયાળવાં^૨, માંડશે નાસં નાસા. અર્જુન૦

કાયર કહો કેઈ કૃપણ કહો, કેઈ કલીળ કહો મોહ-દાસા;
 કહેનાર અટક્યાને ઠેઠ ટક્યો તારો, નેત્રવંતો વિશ્વાસા.^૩ અર્જુન૦
 શંકા જુદી પેલા શંકાખેરની — નાસતાની છળ-ભાષા;^૪
 શંકા જુદી તારી આત્મતૃપાની, જન્માવે આત્મ-ઉત્તસા. અર્જુન૦
 સંશયના જોણે ક્ષોભ ન જાણ્યા, વેઠ્યા નહિ શોક-ત્રાસા;
 કૃષ્ણપ્રસાદનો સ્વાદ શું તેને—જેની ન જાગી પિપાસા ? અર્જુન૦
 શંકા-જલ્યો તું તો, તોય ન મેલ્યો, સારથિ^૫નો સહવાસા;
 કંપતા હૈયામાં અંતે થયો તારો, ગીતાનો ધન્ય પ્રકાશા. અર્જુન૦

શબ્દાર્થ

૧. સિંહનો શબ્દ=જ્ઞાન રૂપી સિંહની ગર્જના.
૨. શિયાળવાં=જ્ઞાન વગરની આંધળી અધ્ધા, છીછરી હિંમત રૂપી શિયાળિયાં.
૩. નેત્રવંતો વિશ્વાસા=આંખવાળી એટલે કે જ્ઞાનમય અધ્ધા.
૪. નાસતાની છળ-ભાષા=અઅધ્ધાળુ લોકો સ્વધર્મ છોડીને નાસે છે અને પોતાની નિર્બળતા ઠાંકવાને કપટભરી દલીલો કરે છે તે.
૫. સારથિ=અર્જુનના સારથિ એટલે ભગવાન.

*

ભગવદ્ગીતા

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ [૧-૪૫]

*

ગીતાબોધ

જેવું દુઃખ અર્જુનને થયું તેવું આપણને બધાને થવું જોઈએ.
 ધર્મવેદના—ધર્મજિજ્ઞાસા વિના જ્ઞાન મળે નહિ. જેના મનમાં સારું
 શું ને માહું શું એ જાણવાની ઇચ્છા સરખી ન થાય તેની પાસે
 ધર્મવાતો શી ?

[અ૦ ૧ લો.]

મંજરી ૫ મા

શિષ્યભાવ

આવ્યો શિષ્ય હું ચરણ,
 કેશવ! તું સંભાળ સુકર્ણ.^૧ (ધ્રુવ૦)
 નિશ્ચિત કર્મે દોર જનાર્દન! શોકે મુજ મતિ કૃપણ.^૨ કેશવ૦
 ભીષ્મ દ્રોણનાં રકતે ખરડયાં, સુખ તે દુઃખનાં ઝરણ;
 એ કરતાં તો વહાલાં માધવ! ઘર ઘર ભીખ્યાં અશન.^૩ કેશવ૦
 ધન-ભૈભરાતી ધરતી જીતું, કે જીતું સુરસદન;
 કથાયથી મન ધખતો મોહન! શોક થશે શેં શમન? કેશવ૦
 યુદ્ધેષા મુજ ભેડી યદુપતિ! સામા જોઈ સ્વજન;
 વાંચે આત્મા હવે પરાજય, ગણ વિજયને મરણ. કેશવ૦
 કુલહત્યારો, ધર્મ-ધુતારો, લોકે લલિજત-વહન;
 નરક પયું સહુ કુલજન સોતો—શીખ્યો શાસ્ત્રે વચન. કેશવ૦
 અર્ધ ફરી શ્રી કૃષ્ણે વરસ્થ, કરુણાપૂરણ નયન;
 ગીતાનું સંગીત સુણાવ્યું, શોકનિરાશા-હરણ. કેશવ૦

શબ્દાર્થ

૧. સુકર્ણ=મારા જીવનનું સુકાન.
૨. કૃપણ=કૃપા લપળવે તેવી, દીનતાભરી.
૩. અશન=ખોજન.

અગવદ્ગીતા

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

શુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ [૨-૪]

ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્

શ્રેયો મોકતુમ્ મૈક્ષ્યમપીહલોકે ।

હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરૂનિહૈવ

ભુંજીય ભોગાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ [૨-૫]

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।

યત્ત્વેયઃ સ્યાદ્વિશ્રિતં બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ [૨-૭]

નહિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુચાત્

યત્ત્વોક્તમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં

રાજ્યં સુરાણામપિ ત્રાધિપત્યમ્ ॥ [૨-૮]

*

• ગીતાબોધ

...જ્યારે જ્યારે જીડમાં આવીએ ત્યારે આપણી જીડ મટાડવા...
આપણે ગીતાની પાસે દોડી જઈએ છીએ ને તેની પાસેથી
આશ્વાસન લઈએ છીએ....તે આપણને સદ્ગુરુ રૂપે છે, માતારૂપે છે,
ને આપણે વિશ્વાસ રાખવો ધટે છે કે તેના જોળામાં માથું મૂકવાથી
આપણે સહીસલામત રહીશું. ગીતાની પાસેથી આપણી બધી ધર્મ-
ગૂંચો ઉઠેલાવશું.

[પ્રાસ્તાવિક]

મંજરી ૧૬૧

શોચ્ય શું ને અશોચ્ય શું ?

[શસ્ત્રો સહ, રથમાં બિરાજી યુદ્ધે ચડેલ અર્જુન જ્યારે એકાએક બહલાયો અને સધપણું બતાવવા લાગ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેના સામું તાકી જ રહ્યા. “વાહ રે અર્જુન ! તારી પંડિતાઈ ! વાહ રે તારી સધાઈ !” તેઓ મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા અને ઉપહાસમિત્ર નયને તેની સામે જોઈ રહ્યા.

“ સગાં સાથે લડવું ન ઘટે એ વાત અહીં બે સેનાઓની વચ્ચે આગ્યા ત્યારે જ તને સૂઝી ? શું યુદ્ધ ટાળવા માટે મહિનાઓ સુધી આપણે પ્રયત્નો નહોતા કર્યા ? પહેલાં જે ભાઈ સાહેબ વેરના ઊભરા દાલવતા હતા તે જ આજે ખરી કટોકટીની ક્ષણે સગાં માટેની લાગણીથી ઊભરાવા મંડ્યા છે ! અને પાછા વેદો ને શાસ્ત્રો ટાંકીને વાદ કરે છે ! કાયરને મોટે શાસ્ત્રવચ્ચનો કેવાં અળખામણાં લાગે છે !” શ્રીકૃષ્ણ મનમાં ને મનમાં આમ વિચારવા લાગ્યા અને ખરે વખતે ખૂટેલા અર્જુન સામે તાકી જ રહ્યા.

પછી ભગવાને અર્જુનની અર્વણી બુદ્ધિનો ઉપહાસ કરી તેના ઉપર આ પ્રમાણે મારો ચલાવ્યો : “ અરે અર્જુન, શાસ્ત્રો શું તું એકલો જ ભણ્યો છે કે ? શાસ્ત્રોનાં વચ્ચનો શું મોહ અને કાયરતા ઢાંકવા સારુ ઋષિઓએ રચ્યાં હતાં કે ? શાસ્ત્રો તો અમે પણ ભણ્યા છીએ. શાસ્ત્રો તો એમ શીખવે છે કે આત્માને મરણ નથી, મરણ માત્ર ક્ષણભંગુર શરીરને જ છે, માટે મરણનો શોક કરવો એ અધર્મ છે. શાસ્ત્રો તો એમ શીખવે છે કે જે જન્મે છે તેની પાછળ મરણ અવશ્ય વળગેલું જ છે, તેનો તે શોક કેવો ? વળી શાસ્ત્રો તો એમ શીખવે છે કે શૂરા ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુદ્ધ એ સ્વર્ગનું સાક્ષાત્ દ્વાર છે.”

શ્રીભગવાને તો આમ એકધારે સપાટો ચલાવ્યો. અર્જુન શો જવાબ આપી શકે? વળી ભગવાન અરધું ઉપહાસમાં બોલતા હતા, તેથી તો અર્જુન એટલો શરમાતો હતો કે જાણે ધરતી માર્ગ આપે તો પોતે તેની અંદર સમાઈ જાય.

પરંતુ ભગવાન તો કરુણાળુ રહ્યા. તેમનો હેતુ અર્જુનને શરમાવીને અપમાનિત કરવાનો ઓછો જ હોય? તેમના હૃદયમાં તો એને માટે પ્રેમ અને લાગણી ઊભરાઈ રહ્યાં હતાં. તેથી મનકની ભાષા થોડા જ વખતમાં પલટાઈ ગઈ. ભગવાને ગંભીર ભાષામાં નિષ્કામ કર્મયોગનો સોનેરી સિદ્ધાન્ત સમજાવી અર્જુનનો વિષાદ ઉડાડી દીધો.]

*

[‘ જગો ઓ હિંદબાળ ! સુપ્રભાત રાજે ’—ની લયમાં.]

પરમ મિત્ર પાર્થ ઉપર નચવ્યાં કમલનયનાં,
અરધી ઉપહાસમિશ્ર કૃષ્ણ વરસ્યા કરુણા. (ધ્રુવ૦)
કુલનો કુલીન ભાવ, પૂજ્ય પ્રતિ પૂજ્યભાવ:
મોહમૂઢ થઈ લગવ—વહન કાં ઉભયનાં? પરમ૦
પામરની પડિતાઈ, શૌર્ય વગરની સધાઈર—
પ્રગટી કાં હસાવ ભાઈ!—જેધ? કુરુક્ષેત્રના? પરમ૦
દેહ તો ક્ષણિક જાત, દેહીનો શું હોય ધાત?
દેહ—દેહી ઉભય તાત !—ડુદનના વિષય ના. પરમ૦
શૂરને જસ એક શોક: ધર્મલોપ અશ્રુજોગ,
સ્વલ્પ ધર્મ અર્થ જોગ—અલ્પ ત્રણ ભુવનના. પરમ૦
પ્રાપ્ત ધર્મકર્મ કરવું, કળનું નવ ધ્યાન ધરવું,
કળાશા જતાં ન વરવું—આજસ તનમનનાં. પરમ૦

કૃળ ગણુંત પામરાં, મૃત્યુ ગણુત કાયરાં,
 કરત વીર યોગીવરા—માત્ર ધર્મગણુના. પરમ૦
 શાસ્ત્રોનો એ જ શ્વાસ, વેદોની એ સુવાસ;
 વેદવાદના વિલાસ^૫—એ અધર્મ-બ્રમણા. પરમ૦
 લડ રે લડ ધર્મયુદ્ધ, ત્યાગ મા સ્વધર્મ શુદ્ધ,
 બાપ! જે સમાન બુદ્ધ^૬—જન્મ અને મરણા. પરમ૦
 યોગેશ્વર યોગ રીત—પ્રગટાવો શિષ્ય હિત,
 ગીતાનાં ગાઓ ગીત—શોકસંગ-હરણાં. પરમ૦

શબ્દાર્થ

૧. ઉભયનાં=બંનેનાં, એટલે કે કુળનાં તેમજ પૂજ્યોનાં.
૨. સધાર્થ=સિદ્ધપણું અથવા સાધુપણું.
૩. નિધ=યોદ્ધાઓ.
૪. કૃળાશા...મનનાં=કૃળની આશા છોડીએ તો પછી કર્મ કરવાની વગર મફત-ની તસ્દી શા માટે લેવી એવો વિચાર ન કરવો.
૫. વેદવાદના વિલાસ=વેદનો આત્મા જે જ્ઞાન તેને છોડી વેદમાં રહેલાં કર્મકાંડો અને વેદના અક્ષરને વળગવું તે.
૬. સમાન બુદ્ધ=સમબુદ્ધિ વડે.

अथवदुगीता।

- तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तम् इदं वचः ॥ [२-१०]
- कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं अकीर्तिकरमर्जुन ॥ [२-२]
- कलैर्बन्धं मा स्म गमः पार्थ नैतत्स्वय्युपपद्यते ।
 क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ [२-३]
- अशोच्यान् अन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
 गतासून् अगतासूँश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥ [२-११]
- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
 मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ [२-४७]
- योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ [२-४८]
- दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् धनंजय ।
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ [२-४९]

મંજરી ૭ મા

મૃત્યુ વિઃ આત્મનાશ

[માણસ જન્મે છે અને મરે છે એ શોક કરવા જેવી વસ્તુ નથી. શોક કરવા જેવી ખરી વસ્તુ જો કંઈ હોય તો એ જ છે કે માણસના આત્મામાં સ્વધર્મપાલન કરવાની શક્તિ ભરેલી હોવા છતાં તે નિર્બળ બની જાય છે, રાંક—આપડો બની જાય છે, મૃત્યુના ભયથી હિંમત હારી જાય છે, મોજમજમાં અને સગાંવહાલાં સાથે સુખ્યેનનું હળવું જીવન વહાલું કરી સ્વધર્મપાલનનું કઠિન છતાં વીરસથી ભરેલું જીવન તથા ખેસે છે. મરવું એ આત્મનાશ નથી. એ તો માત્ર રૂપાન્તર જ છે. પરંતુ જો જીવે મુઠ્ઠા થઈ રહેવું એ જ આત્મનાશ છે. ઈશ્વરે આત્મબળ આપેલું હોવા છતાં તે બળ ગુમાવી દેવું, સ્વધર્મપાલનનું બળ આત્મામાં હોવા છતાં કાયર થઈ સ્વધર્મ તજવો, સત્યપાલનનું બળ હૃદયમાં હોવા છતાં સત્ય છાંડી ખેસવું એ જ આત્મનાશ છે.]

*

અશોચ્યનો શો શોક જાનીને ?

મર્યું જીવ્યું સમ આત્મજાનીને. (ધ્રુવ૦)

હું રડ, તું રડ, મારું તારું રડ,^૧

રો મા આત્મા અવિનાશીને. અશોચ્યનો૦

શસ્ત્ર ન છેદે, દહે ન પાવક,

ભીંજે ન આત્મા પૂર પાણીને. અશોચ્યનો૦

હણનારો હણી શકે કલેવર,

મૃત્યુ માત્ર મૃતપિંડ^૨ જાનીને.^૩ અશોચ્યનો૦

કગલી બહલ્યે રુએ શું બાળક ?

પિંડ-પલટ કાં પીંડે પ્રાણીને ? અશોન્યનો ૦

આત્મનાશ નવ સમજ મૃત્યુને,

આત્મનાશ ગણુ ધર્મહાનિને. અશોન્યનો ૦

જાત રાખવા, ન્યાત બચાવા,

રખે માર અંતર્યામીને. અશોન્યનો ૦

ગાઓ ગીતા મૃત્યુ-જીતા, ૪

રેતા નરની રંગવાણીને. ૫ અશોન્યનો ૦

શબ્દાર્થ

૧. હું રડ...તાં રડ=હું તું, મારું તારું—એવો મોહ, કે જે મનુષ્યની બુદ્ધિને ગાઠાયે ચડાવે છે, તેને રડ—તેનો શોક કર.
૨. મૃત્પિંડ=માઠીનો પિંડો. એટલે શરીર.
૩. ફાળી=નાશવંત.
૪. મૃત્યુ-જીતા=મૃત્યુના ભય ઉપર જીત મેળવી આપનારી.
૫. રંગવાણી=રંગ ચડાવનારી, ઉત્સાહ પ્રેરનારી.

*

ભગવદ્ગીતા

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि

अन्यानि संयाति नवानि देही ॥ [૨-૨૨]

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ [૨-૨૩]

ક્રોધાત્ ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાત્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ ॥ [૨-૬૩]

મંજરી ૮મી

યોગની યુક્તિ

['મન તોહે કિસ બિધ કર સમુગ્રહ' — ની લયમાં]

યુક્તિ શોખવું સોનેરી,
યોગ કેરી યુક્તિ શોખવું સોનેરી.

ધૂંધવતો ધૂમ નહિ તર્કેરી,^૧ રાખ નહીં પુસ્તકેરી;^૨
યોગમયી યુક્તિ આ મારી, શુદ્ધ જ્યોત હૃદયેરી.^૩ યોગ
લોગ અને ઐશ્વર્ય શોધ કાં, વિધ વિધ શાસ્ત્રો ઉખેળી ?
મૃગજળ દાખી લમાવશે તુજ^૪, બુદ્ધિ બહુશાખેરી. યોગ
મીઠા મહેરામણને કાંઠે, ઢૂંઢે કોણ કુવેરી^૫ ?
વેદ રટે શિદ્ધ સમતા જેને, લાધેલી આત્મપ્રેરી ? યોગ
તપમાં લય જડતાનો ભારી, ગવે^૬ લે જ્ઞાન ઘેરી;
સમબુદ્ધિ સમ ધર્મ ન ખીજો, અદ્વૈતે પણ લાભ ઢેરી.^૬ યોગ
સર્વ કળામાં શ્રેષ્ઠ કળા આ, જીવનકળા અનેરી;
જ્ઞાનવેલ આ મનહર ગીતા, યોગરસે મેં ઉછેરી. યોગ

શબ્દાર્થ

૧. તર્કેરી = તર્કનો, દલીલબાજનો.
૨. પુસ્તકેરી = પુસ્તકિયા, પોથીપાંડિત્યની.
૩. હૃદયેરી = હૃદયની.
૪. તુજ = તુજને, તને.
૫. કુવેરી = કુવારી, કૂઈ.
૬. ઢેરી = ઢગલાબંધ.

ભગવદ્ગીતા

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ [२-३९]
 नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ [२-४०]
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ [२-४१]
 भोगैश्वर्यप्रसङ्गतानां તયાપહૃતચેતસામ્ ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ [२-४४]
 यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
 तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ [૨-૪૬]

*

ગીતાભાષ્ય

હવે તને હું કર્મયોગની વાત સમજાવું. એ યોગ આચરનારને નુકસાન થાય જ નહિ. એમાં તર્કની વાત નથી, એમાં તો આચરણની, કરીને અનુભવ લેવાની વાત છે. અને એ તો પ્રસિદ્ધ અનુભવ છે કે, હજારો મણુ તર્ક કરતાં એક અધોળા આચરણ ચડી જાય. એ આચરણમાં પણ જો સારા માણ પરિણામનો તર્ક ભજો તો તે દૂષિત થઈ જાય. પરિણામનો વિચાર કરતાં જ બુદ્ધિ મેલી થાય છે.

[૨૫૦ ૨ જો]

મંજરી ૬ મી

સમતા યોગ

[ટાઢ તડકો, સુખ દુઃખ, હાર જીત સમ ગણવાં એટલે એમ નહિ કે, તેની ગમ જ ન પડે, કે ટાઢ તડકાથી પોતાની રક્ષા જ ન કરીએ, અથવા સુખદુઃખની લાગણી જ ન થાય એવાં આપણાં હૃદય શત્રુ કરી મૂકીએ. હાર જીત સમ ગણવાં એટલે એમ નહિ કે યુદ્ધે ચડતાં પહેલાં પૂરી તૈયારી ન કરવી. સમતાનો અર્થ તો એ છે કે એક વાર સમજી વિચારી યુદ્ધે ચડ્યા, ધર્મ સમજી કંઈ કામ માથે લીધું, એટલે ટાઢ આવો કે તડકો, દુઃખ આવો કે સુખ, હાર થાઓ કે જીત, છતાં તે છોડીએ નહિ.]

*

[‘મન તોણે કિસ બિધ કર સમુગ્રહ’ — ની લયમાં]

સમતા શોખવું સોનેરી,

યોગીવરની સમતા શોખવું સોનેરી.

ધરની શીતળ શાંતિ વર્ષે, વા ગાળે રણભેરી;

જ્યાં હો ત્યાંનો સ્વધર્મ સેવો, કર્મ-કૂંચી એ વડેરી.^૧ યોગી૦

કેક સ્વધર્મો મીઠા માનદ, કેક કટુ કળેરી;^૨

સમ મીઠા સમ કડવા ગણવા, સમતાની બલિહારી. યોગી૦

સ્વજનો દેખી મોહ ધરીશ મ પર માની લે ન વેરી;

યોગીને એક ધર્મ સહોદર, અધર્મ એ એક વેરી. યોગી૦

જય બાળી યુદ્ધ નવ ચડવું, હઠવું નહિ હાર હેરી;^૩

ધર્મારથ તનુ ધરે યોગીવર, ધર્મારથ દે ખંખેરી. યોગી૦

શક્તિ સંપત્તિ વય યુદ્ધિ, થોડી હો કે ઘણેરી;
 આસક્તિ તજનારા સારુ, સમતા તો રાજશેરી.^૪ યોગી૦
 મૃત્યુ માણે, જીવિત માણે,^૫ ગીતાનો રસ રેડી;
 સમયુદ્ધિ એ યોગીને નહિ, જન્મ મરણની ફેરી. યોગી૦

શબ્દાર્થ

૧. વડેરી = વડી.
૨. કષ્ટેરી = કષ્ટમય.
૩. હાર હેરી = હારી જવાશે એમ જોઈને.
૪. રાજશેરી = સહેલો અને સલામત રાજમાર્ગ.
૫. માણે = મળ લાંટ (મૃત્યુની તેમ જ જીવનની.)

*

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
 ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापम् भवाप्स्यसि ॥ [२-३८]
 योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ [२-४८]

મંજરી ૧૦ મી

કૌશલ્ય યોગ

[‘મન તોહે કિસ બિધ કર સમુગ્રાહ’—ની લયમાં]

જીવનમાં પ્રાણ રેડી,

યોગી જીવે, જીવનમાં પ્રાણ રેડી.

મલો, ઘેલો, ભોટ, નમાલો, યોગી ના હોય દહેરી;
 યોગીના જીવન-ખેતરની ચાસ-રેખ^૧ નહોય ટેડી. યોગી૦
 જગજીવેથી નાઠો અબ્બુન! ધૂણી જે ધખવે રી;
 તે કાયરને યોગ ન સાધે, લાધે રાખ ધુણેરી.^૨ યોગી૦
 જગના વ્યવહારોમાં છેલ્લો, દુખાળ ઠાઠ રહે રી;
 વન વસશે તો પણ માગણમાં, અપશે તે ગંજેરી. યોગી૦
 ‘કળ નહિ મળવું તો શિદ્ધ રળવું?’ બુદ્ધિ એ મૂર્ખાં ઠેરી;
 યોગી તો અતિ કુશળ સ્વધર્મે, રત્ને જેવો ઝવેરી. યોગી૦
 વેઠે લીધા^૩ ચાલે સીધા, જ્યાં લગી આર તિખેરી;
 યોગીને શ્રમની નહિ ચોરી, કૃતિ જેની પ્રેમપ્રેરી. યોગી૦
 શ્રમથી કસીને, રસથી રસીને, કૃતિઓ સૌ કરજે રી;
 સૌ કર્તાથી અધિક કળાયલ, સૌથી કુશળ થજે રી. યોગી૦
 યોગીજનની ઓળખ અબ્બુન! નહિ નહિ બલૂત-થથેરી;
 જીવન એનું ગીતારસભર, કૃતિ કૌશલ્યકલેરી.^૪ યોગી૦

શબ્દાર્થ

૧. ચાસ-રેખ=ચાસની લીટી.
૨. ધુણેરી=ધૂણીમાંની.
૩. વેઠે લીધા=વેઠના બળદ.
૪. કૌશલ્ય-કલેરી=કળા કૌશલ્ય વાળા.

*

ભગવદ્ગીતા

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માત્ યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ [૨-૫૦]

*

અનાસક્તિયોગ

હૃત્યાગ એટલે પરિણામને વિષે બેદરકારી એવો અર્થ નથી. પરિણામ, સાધનનો વિચાર અને તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. એ થયા પછી જે મનુષ્ય પરિણામની ઇચ્છા કર્યા વિના સાધનમાં તન્મય રહે છે તે હૃત્યાગી છે.

[પ્રસ્તાવના]

મંજરી ૧૧ મી

યોગી અને ભોગી

[‘ અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની ’ — ની લયમાં]

યોગી ઊઠી કરે સાધના,
અવર લોક જવ નિશા મનાવી,^૧ ઘેરે રે કોઈ ભાતના;^૨ યોગી૦
ખીજા જાગી ભોગ કરે તવ, યોગી નિદ્રારાધના. યોગી૦
અબુદ્ધ જનને સ્નેહી-શત્રુ, આ પરના-આ નાતના;
સમબુદ્ધિને ભૂતમાત્રમાં, ભગવત કેરી ભાવના. યોગી૦
ભોગીને જીવ જન્તુ પદારથ-સૌ ખાવાના કામનાં;
યોગી સૌને સેવે સમજી, સ્વરૂપ આત્મારામનાં. યોગી૦
અસ્થિરને તો સદાય ગોથાં, આશાનાં ને નિરાશનાં;
સ્થિતપ્રજ્ઞનું જીવન રોપ્યું, ખડકે દૃઢ વિશ્વાસના. યોગી૦
અદ્ય જીવ નવ શકે સમાવી, ઝરણાં નાના ગામનાં;^૩
જગનાં પૂરે પીને નિશ્ચિન્ન, મહાસાગર જે મહામના.^૪ યોગી૦
ફળ તાકી ડગલું ભરનારા, કૃપણ અને કુછ કામના;^૫
શૂરા મસ્તક સાટે ખેલે, રણ જીવન સંગ્રામનાં. યોગી૦
જીવનના રસ જુદા અર્જુન! અજ્ઞ અને વિદ્વાનના;
અસ્થિરના ને સ્થિતપ્રજ્ઞના, ભોગી-સંયમવાનના. યોગી૦
આલમ ઊઘે ધર્મ તજીને, તું તે વારે જાગના;^૬
ગીતાનાં સંગીત ઝીલતો, શ્રમ કર સૌના ભાગના.^૭ યોગી૦

શબ્દાર્થ

૧. નિશા મનાવી = રાત માનીને (છતે દિવસે).
૨. ઘેરે — ભાતના = નચિત થઈને (સોડ તાણીને) સૂઈ રહે છે.

૩. અરુપ — ગામનાં = કુદ્ર જીવજીવી ખાગ્રિચિયું જરા વરસાદ પડે કે જીભરાઈ જાય છે, નાના સરખા ગામડાનાં ઝરણાંઓ પણ પોતાની અંદર મવડાવી શકતું નથી.
૪. મહામના = મહાન અથવા વિશાળ છે મન જેમનું એવા.
૫. કુછ કામના = કશાય કામમાં ન આવે એવા, નકામા, તુચ્છ.
૬. જગના = જગને (જગતો રહેજે).
૭. સૌના ભાગના = કર્તવ્યવિમુખ રહેનારા ખીલ બધાની વતીના.

*

ભગવદ્ગીતા

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ [૨-૬૯]

આપૂર્ણમાણમ્ અચલપ્રતિષ્ઠમ્ સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત ।

તદ્વત્ કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ [૨-૭૦]

*

અનાસક્તિયોગ

ભોગી મનુષ્યો રાત્રિના આરંભેક વાગ્યા સુધી નાચ, રંગ, ખાન-પાનાદિમાં પોતાનો સમય ગાળે છે ને પછી સવારના સાતઆઠ વાગ્યા સુધી સૂએ છે. સંયમી રાત્રિના સાતઆઠ વાગે સૂઈ મધરાતે જીડી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરે છે. વળી ભોગી સંસારનો પ્રપંચ વધારે છે ને ઈશ્વરને ભૂલે છે, જ્યારે સંયમી સંસારી પ્રપંચથી અલુગાલુ રહે છે ને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એમ બેના પંથ ન્યારા છે, એમ ભગવાને આ (૨-૬૯ મા) શ્લોકમાં સૂચવ્યું છે. [અં ૨ જો.]

*

ગીતાબોધ

સ્થિરબુદ્ધિ માણસને જ્યાં દીવા જેવું ચોખ્ખું દેખાય છે ત્યાં અસ્થિર મનવાળા, દુનિયાની ધમાલમાં પડેલા જોઈ જ શકતા નથી; ને જે આવા ધમાલિયાને ચોખ્ખા જેવું લાગે છે તે સમાધિસ્થ યોગી સ્પષ્ટ રીતે મેલું જોઈ જાય છે ને તે તરફ નજર સરખીયે કરતો નથી.

[અં ૨ જો.]

મંજરી ૧૨ મી

અંતરનાં તોફાન

[જીવન એ તોફાની દરિયામાં ઝંપલાવવા સમું જ છે. જે નિર્ભય છે, જે કુશળ છે, જેને અધવચ ડૂબી જવાયું તોયે તેની પરવા નથી, તેનું જ એમાં ઝંપલાવવાનું કામ છે.]

*

અંતરશોકનાં તોફાન—

કોઈ તરે સમતાવાન,

રે કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ સુખાણુ.

અંતર૦

એ દોહાલાં તરવાં^૧ કે

જેનાં બેસુકાની વહાણુ.

અંતર૦

ભીષણુ વિષયના વાયરા ને, પહાડ મનસ-તરંગ;^૨

સમને અસમ કરીને પછાડે, જીવન નાવ નિઃશંક. અંતર૦

તોફાનમાં પણ વીર માલમ^૩ ! નાવને જુકાર;

જીવન રમત વીરે તણી, કાયર ન પામે પાર. અંતર૦

તોફાનથી ડરવું નહિ, ધ્રુવ-ધર્મ^૪ રાખો ધ્યાન;

શઠ મેળવેા નિષ્કામ-કોણે,^૫ સ્થિર બુદ્ધિ સુકાન. અંતર૦

ભયથી કિનારે ભાગશે તે, જીવતા મૃત માન;

એનું નાવ નહિ પણ ઘોલકું,^૬ મહિં બ્યાશે સૂકરશ્વાન.^૭ અંતર૦

એ આપડાંને ભાગ નહિ, તોફાન ને નહિ પાર;

તોફાન સહે ને પાર લહે^૮, કોઈ યોગીરાજ ઉદાર. અંતર૦

તોફાન સાથે ઝૂઝતાં છો, પોઢજે જળધામ;
 અહોં નામ અંમર કરી સ્વર્ગે, માણજે વિશ્રામ. અંતર૦
 આ ગાઓ ગીતા શોક-જીતા, ધન્ય પાર્થ સમાન;
 તોફાનમાં જેનું સુકાન, સુરક્ષયું શ્રી ભગવાન. અંતર૦

શબ્દાર્થ

૧. એ દોલતાં તરવાં=એ તોફાનો પાર કરવાં દુષ્કર છે.
૨. પહોડ મનસ-તરંગ=મનોવૃત્તિઓનાં પહોડો જેવડાં મોજાઓ.
૩. માલમ=કપ્તાન
૪. ધ્રુવ-ધર્મ=ધર્મરૂપી ધ્રુવ તારો.
૫. નિષ્કામ-કોણે=નિષ્કામ કર્મનાં સિદ્ધાન્તરૂપી ખૂણા તરફ અથવા દિશા તરફ.
૬. ઘોલકું=ફૂંચો અથવા જનાવરની બખોલ.
૭. સૂકરશ્યાન=ભૂંડ ને ફૂતરાં.
૮. પાર લહે=પાર પામી નય.

*

ભગવદ્ગીતા

इन्द्रियाणां हि चरताम् यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञाम् वायुर्नाविमवाम्भसि ॥ [૨-૬૭]
 तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ [૨-૬૮]

મંજરી ૧૭ મી

સરસ રસ

['જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે' - ની લયમાં.]

રસમાં સરસ એક રસ શુદ્ધ;

કોઈ પોંચે યોગી સમબુદ્ધ.

રસમાં૦

પીનારાની ખરી પરીક્ષા: હઠે શોકનાં જ્યૂથ.

રસમાં૦

ચાખે તેને^૧ નહિ ભાવશે, વિષયોના રસ ક્ષુદ્ર.

રસમાં૦

અમૃતની કેમ કરે કટપના, મદિરાલોલુપ મૂઢ ?

રસમાં૦

લોલુપ પ્રીછે નહીં પરમપદ, રહે હુંપદ-આરૂઢ.

રસમાં૦

મહારસ પીશે, શાંતિ વરશે, થાશે શોક બભૂત.

રસમાં૦

પ્રભુપ્રસાદે પ્રજ્ઞા થાશે, સમતાયોગારૂઢ.

રસમાં૦

ખીબ્બ રસ પરહરી પોંચો સૌ, ગીતાગૌનાં દૂધ.

રસમાં૦

શબ્દાર્થ

૧. ચાખે તેને=(એ રસ) ચાખનારને.

*

ભગવદ્ગીતા

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય યોગિનઃ ।

રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ [૨-૫૯]

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાન્ ઇન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ [૨-૬૪]

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનામ્ હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ [૨-૬૫]

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિઃ અશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ [૨-૬૬]

અનાસક્તિયાગ

“દેહધારી નિરાહારી રહે છે ત્યારે તેના વિષયો મોળા પડે છે, પરંતુ રસ નથી જતો; તે રસ તો ઇશ્વરસાક્ષાત્કાર થવાથી શમે છે.”
[૨-૫૯]

— આ શ્લોક ઉપવાસાદિનો નિષેધ નથી કરતો, પણ તેની મર્યાદા સૂચવે છે. વિષયોને શાંત કરવા સારુ ઉપવાસાદિ આવશ્યક છે, પણ તેમની જડ એટલે તેમને વિષે રહેલો રસ તો કેવળ ઇશ્વરની ઝાંખી થયે જ શમે. ઇશ્વરસાક્ષાત્કારનો રસ જેને લાગે તે ખીન્ન રસોને બૂલી જ જાય.

[અં ૨ જો]

મંજરી ૧૪ મી

મહારસ

['જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે'ની — લયમાં]

વીરનો મહારસ જીવનયુદ્ધ;

કાયરો ખાનપાન-રસ-મૂઠ.

વીરનો૦

ખાઉં ખાઉં કહ્યો ધાતા કામી, મળે નહિ તો કુદ્ધ. વીરનો૦

ક્રોધમૂઠ ઝટ શુદ્ધિ ગુમાવે, જાય રસાતળ જુદ્ધ. વીરનો૦

ક્ષુદ્ર ભોગમાં જુદ્ધિ બોળી,^૧ વિનાશમાં શું જૂડ ? વીરનો૦નિરાહાર^૨ થા, ત્યાગ સ્વાદ સૌ, હલકા ધર્મવિરુદ્ધ. વીરનો૦

તન તજશે, પણ મન રસ ભજશે, મયવા દેજે યુદ્ધ. વીરનો૦

મંથનમાંથી મહારસ મળશે, શ્રદ્ધા જે સાખૂત. વીરનો૦

અનુનનો રથ કૃષ્ણ હાંકશે,^૩ ગીતા ગાતાં ગૂઢ.^૪ વીરનો૦

શબ્દાર્થ

૧. બોળી = જુડાડીને
૨. નિરાહાર = ઉપવાસી, સર્વ ઇન્દ્રિયોના ભોગોનો ત્યાગી.
૩. અનુનનો — હાંકશે = મનુષ્યનો જીવનપંથ અંતર્યામી ભગવાન તેને સુઝાડશે.
૪. ગીતા ગાતાં ગૂઢ = જે તે (અનુન) ગૂઢ જ્ઞાનવાળી ગીતા ગાશે એટલે ગીતાનો નિષ્કામ કર્મયાગ પોતાના જીવનમાં ઉતારશે તો.

ભગવદ્ગીતા

ધ્યાયતો વિષયાન્પુસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ [૨-૬૨]

ક્રોધાત્ ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાત્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયતિ ॥ [૨-૬૩]

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ [૨-૭૧]

*

ગીતાબોધ

ઇન્દ્રિયો જેની સ્વતંત્રપણે વર્તે છે તે રાજ વિષયોનું ધ્યાન
ધરે છે. એટલે પછી તેને તેની લગની લાગે છે, એ વિના બીજું
સૂઝતું જ નથી. એવી લગનીમાંથી એને કામ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી
તે પુરાય નહિ એટલે તેને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધાતુર અરધો ગાંડા જેવો
તો બને જ છે; તેને પોતાનું જ્ઞાન નથી રહેતું, એટલે સ્મરણ ન
રહેતાં આમ તેમ બકે છે ને વર્તે છે. એવા માણસનો છેવટે નાશ
ન થાય તો શું થાય? . . . તેથી જે માણસ સર્વ કામનાઓ તજી,
નિરહંકાર થઈ, મમતા છોડી, તટસ્થપણે વર્તે છે તે શાંતિ પામે છે.

[અ. ૨ નો.]

મંજરી ૧૫ મી

સ્થિતપ્રજ્ઞ

[પોતાનું કર્તવ્ય શું, સ્વધર્મ શો એનો સાચો નિર્ણય પોથીઓના પંડિતથી થઈ શકશે નહિ, પણ આ પદમાં દર્શાવેલા ગુણોવડે જેણે પોતાની પ્રજ્ઞાને સ્થિર કરી છે — પોતાના હૃદયને વિશુદ્ધ કર્યું છે તે અંતરપ્રેરણાથી તે જાણી જશે. સ્વધર્મનું આચરણ કરવાનું શીર્ષ પણ તેવા યોગીમાં જ આપોઆપ જાગશે.]

*

[‘વેષણુવ જન તો તેને કહીએ’ — ની લયમાં]

સ્થિતપ્રજ્ઞ તે કોને કહીએ ? શું બોલે, શું ચાલે રે ?
અર્જુન પ્રશ્ન કરે ને ઉત્તર, શ્રીયોગેશ્વર વાળે રે. સ્થિત૦
સ્થિતપ્રજ્ઞ ને અન્ય જનોનાં, વિચાર કહોણી કરણી રે;
સાવભિન્ન સમજીલે અર્જુન ! ભિન્ન જેમ દિન-રજની રે. સ્થિત૦
મનમાં જન્મેલા જે કામો, મનમાં સર્વ શમાવે રે;
સાગર શો ગંભીર વિરાજે, સ્થિતપ્રજ્ઞ તે કહાવે રે. સ્થિત૦
દુષ્ટમાં મન ઉદ્વેગ ધરે નહિ, સુષ્ટમાં તૃષ્ણા ત્યાગે રે;
હૃડે ભૂંડે રાગદ્વેષ નહિ, તેની પ્રજ્ઞા જાગે રે. સ્થિત૦
વિષયોમાંથી મન સંકેરે, કચ્છપ જેવો અંગ રે;
ભાગે કે ઝટ પાછું વાળે, તે યોગીને રંગ રે. સ્થિત૦
નિરાહાર થઈ દ્વાર વાસવાં, એ તો પ્રથમ પ્રવેશ રે;^૧
લક્ષિતભાવે પ્રવેશ કરશે, અન્ત જશે ઉદ્દેશ રે.^૨ સ્થિત૦

નિરાહારનો જિતાહારી, મહા પ્રયત્ને થાશે રે;^૩
 સ્વચ્છ આત્મરસ પીને જ્યારે, મલીન પર સુગાશે રે. સ્થિત૦
 હીણા રસનું ધ્યાન ધરતો, અબુદ્ધ થઈને મરશે રે;
 પ્રભુકૃપાએ પોંચે પરમ રસ, તે મુનિ શાંતિ વરશે રે. સ્થિત૦
 બ્રાહ્મી શાંતિ સિદ્ધ કરી જે, અંત સમય પશુ રાખે રે;
 સ્થિતપ્રજ્ઞ તે જશે બ્રહ્મપદ, ભગવદ્ગીતા સાખે રે.^૪ સ્થિત૦

શબ્દાર્થ

૧. નિરાહાર—પ્રવેશ રે=હું શરીરથી આહાર નહિ જ કરું—કામનાઓનું સેવન નહિ જ કરું, દેહનું દમન કરીશ, એવો દૃઢ ટેક ધરીને ઇન્દ્રિયોરૂપી દરવાજા બંધ કરીને બેસવું એ મનને વારવાના યોગ-પંથનું પ્રથમ પગલું છે
૨. ભક્તિભાવે—ઉદ્દેશ રે=આજે જો શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રવેશ કરશે એટલે કે મત નિયમાદિના પાલનથી આરંભ કરશે તો અંતે વહેલો મોડો ધારેલા ઉદ્દેશે જરૂર પહોંચશે.
૩. નિરાહારનો—થાશે રે=આજે જે નિરાહારી થયો છે—આજે જોઈ ઇન્દ્રિયોને ખોરાક આપવાનું બંધ કરી દીધું છે, તે મહાપ્રયત્નને અંતે એક દિવસ જિતાહારી થશે—ઇન્દ્રિયોને કયો આહાર આપવો અને કયો ન આપવો એનો વિવેક સુંદર રીતે સમજતો થશે.
૪. ભગવદ્ગીતા સાખે રે=એ વાતની ગીતાજી સાક્ષી પૂરે છે.

*

ભગવદ્ગીતા

અર્જુન ઉવાચ

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્યસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાણેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ [૨-૫૪]

श्रीभगवानुवाच

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ [२-५६]
 यः सर्वत्रानभिस्नेहः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ [२-५७]
 यदा संहरते चायम् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ [२-५८]
 विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ [२-५९]
 या निशा सर्वभूतानाम् तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ [२-६०]
 आपूर्यमाणम् अवलप्रतिष्ठम्
 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
 तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
 स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ [२-६१]
 विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
 निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ [२-६२]
 एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
 स्थित्वास्याम् अन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ [२-६३]

મંજરી ૧૧ ગી

પુણ્ણિત ભાષા

[શુષ્ક પંડિત અને જ્ઞાની એ બે ઉપરટપકે જ્ઞેનારને સરખા દેખાય, પણ એ સાવ નોખા જ છે. પંડિત ઉપર ઉપરના ભાષાના બૂસામાં રમે, ત્યારે જ્ઞાની તો કોઈ પણ વિષયના અંતરમાં ઊતરે અને જીવનમાં પોતાનું જ્ઞાન ઉતારે નહિ ત્યાં સુધી હેરાન હેરાન રહે. પંડિત ગાદીતકિયે પડીને ઓડકાર ખાતો જ્ઞાનગોષ્ઠીઓ કરે, પણ જ્ઞાની તો જ્ઞાનની ઉપાસના પાછળ ગાંડો હોય, તેને ખાવાનું પણ ભાન ન રહે. પંડિત જ્ઞાનનો ગમે તેટલો દેખાવ કરતો છતો પોતાનાં સુખ સગવડને કદી બૂલી ન શકે, સુખસત્તાને ખાતર તે જ્ઞાન વેચવા તૈયાર થાય, સિદ્ધાન્ત છોડતાં અચકાય નહિ. જ્ઞાની તો સિદ્ધાન્તને ખાતર શિષ્ય આપવાને સદા તત્પર રહે. શુષ્ક પંડિત સ્વાર્થી, સગવડિયો, પામર, ડરપોક જીવ હોય; જ્ઞાની વીર યોદ્ધો હોય, સદા કેસરિયાં કરીને લડવાને સજ્જ રહે.]

*

[‘ જંડા જાચા રહે હમારા ’—ની લયમાં]

બૂડચો પંડિત પુણ્ણિત ભાષા;^૧અલંકાર, ઝડ ઝમ્મક, પ્રાસા.^૨

બૂડચો

માથે મોહભાદાર પાધડી,

છટાદાર મુખ શાસ્ત્રાવલાસા.

બૂડચો

ઋષિ, દેવતા, છંદ સમેતા,^૩

ચારે વેદો જિહ્વા વાસા.

બૂડચો

કયા શાસ્ત્રનું^૪ કયું વિવેચન—

વાહ ચડે તો પડે ન પાછા.

બૂડચો

આપ વઢે ને આપ ન બૂઝે,	
બહુ ધૂમ ને અદ્વય પ્રકાશા.	બૂડચોં
મંત્ર લણ્યો પણ મર્મ કળ્યો નહિ,	
માત્ર કંઠમાં મંત્રો ઠાંસ્યા.	બૂડચોં
ચિત્ર વિચિત્ર ક્રિયા વિસ્તારી, ^૫	
ધર્મ નહિ એ ધર્મતમાશા.	બૂડચોં
યજ્ઞ કર્યો પણ સ્વાર્થ ન હોમ્યા,	
મનમાં ભોગૈશ્વર્યફલાશા. ^૬	બૂડચોં
નિશ્ચય ટાણે ગડગડ ગબડે, ^૭	
અનંત સજે ^૮ તર્કકાશા. ^૯	બૂડચોં
જ્ઞાનગંગમાં બહુ બહુ નાહ્યા,	
કોરા પંડિત રહ્યા શિલા શા.	બૂડચોં
ગીતાનાં બહુ ગીતો ગાયાં,	
તોય હજી ક્યાં હઠે નિરાશા ?	બૂડચોં

સંબંધાર્થ

૧. પુષ્પિત ભાષા = કુલાવેલી-શણગારેલી ભાષામાં.
૨. પ્રાસા = પ્રાસમાં.
૩. ઋષિ — સમેતા = દરેક વેદમંત્રનો દષ્ટા ઋષિ કોણ છે, આધષ્ટાતા દેવતા કઈ છે, તે કેવા છંદ યાને રાગથી ગવાય છે વગેરે સર્વ અંગોના અભ્યાસપૂર્વક.
૪. શાસ્ત્ર = દર્શનશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન.
૫. ચિત્ર — વિસ્તારી = જગતમાં નામના મેળવવા માટે જતનજતના યજ્ઞયાગ કર્યા.
૬. ભોગૈશ્વર્યફલાશા = સુખસત્તા મેળવવાની કામના.

૭. નિશ્ચય — ગબડે = પોતાનો સ્વધર્મ ક્યો કે ક્યો નહિ એનો નિર્ણય લેવાનો પ્રસંગ આવે તે વખતે તેની બુદ્ધિ કામ આપતી નથી, પણ તેને દલીલોના જાળામાં બિલટો થઈ જાય છે.
૮. તર્કાકાશ = આકાશનો ધૂમટ માથા ઉપર દેખાય છે છતાં વસ્તુતાએ કશું જ નથી તે પ્રમાણે કરો અર્થ ન નીકળે તેવી શબ્દો અને દલીલોની જાળ.

*

ભગવદ્ગીતા

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન ।

બહુશાસ્ત્રા દ્યનન્તાથ્થ બુદ્ધ્યોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ [૨-૪૧]

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિનઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ [૨-૪૨]

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ [૨-૪૩]

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ તયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ [૨-૪૪]

*

અનાસક્તિયોગ

...પણ નિષ્કામતા, કર્મફલત્યાગ, કહેવા માત્રથી નથી થતી. તે કેવળ બુદ્ધિનો પ્રયોગ નથી. એ હૃદયમંથનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ત્યાગશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને સારું જ્ઞાન જોઈએ. એક પ્રકારનું જ્ઞાન તો ધણું પડિતો પામે છે. વેદાદિ તેમને મોઢે હોય છે. પણ એમનામાંના ધણું ભોગાદિમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે.

[પ્રસ્તાવના]

મંજરી ૧૭મી

હામાડોળ

[સાચું જીવન સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલું હોઈ એક પ્રકારનું ધનધોર યુદ્ધ જ છે. પણ આપણે તો સગાંવહાલાં સાથે વસી ખાનપાન મોજમજામાં આયુષ્ય ગાળવું એને જ સાચું જીવન ગણવાની ભૂલ કરીએ છીએ. તેથી જ્યારે સિદ્ધાન્તને ખાતર સગાંવહાલાંનો, સુખસગવડનો અને પડંનો પણ ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે આપણને ધોર લાગે છે અને આપણે પણ, અર્જુનની જેમ જ, બુદ્ધિનો સમતોલ ગુમાવી બેસીએ છીએ.]

*

બગડ્યો બુદ્ધિનો સમતોલ,

અવળા પડ્યા અમોલા ખોલ.

ભાષણ તારાં ચકળ કેશવ ! ચૂંચાળાં ને ગોળ. અવળાં
ઘડીક યુદ્ધે, ઘડીક ધર્મે, કાં કર હામાડોળ ? અવળાં
સમબુદ્ધિ હું સમજ્યો કેશવ ! હાર ગણું જય તોલ. અવળાં
લોકલાજથી તબું ન હિંસા, તો હું સમતા-ગોળ.^૧ અવળાં
કુળધર્મે સ્થિર રહીને સેવું, સ્થિર પ્રજ્ઞાના કેડ.^૨ અવળાં
રાજ્ય કાજ ને લોહી લઉં તો, હું રડતો ઘટ ગોળ.^૩ અવળાં
ધર્મ રખાવા ચાહે તો કાં, ધોર કર્મમાં જોડ ? અવળાં
અન્ય બોધ, તુજ અન્ય જ આજ્ઞા, ચગવ્યો દાસ હિલોળ.^૪ અવળાં
એક મતિ દે સખા ! સુનિશ્ચિત, દ્વાર શ્રેયનાં ખોલ. અવળાં
કૃપા કરે તો સુણાવ કૃષ્ણ ! ગીતાગીત-કિલ્લોલ.^૫ અવળાં

શબ્દાર્થ

૧. સમતા-ગ્રાળ=બુદ્ધિની સમતા ખોઈ ખેડેલો.
૨. સ્થિર પ્રજ્ઞાના કોડ=મારી બુદ્ધિ સ્થિર થાય એવી હમેશા ધરાવું છું.
૩. રડતો ઘટ ગ્રાળ=તર્જિયા વિનાનો ઘટો જેમ ગમે તે દિશામાં ગબડે તેવો કશા સિદ્ધાન્ત વગરનો.
૪. ચગવ્યો દાસ હિલોળ=આ તારા દાસને તર્કવિતર્કના ચગડોળે ચડાવ્યો છે.
૫. કિલોલ=મધુરા સરોહ.

*

ભગવદ્ગીતા

અર્જુન ઉવાચ

જ્યાયસી ચેત્ કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્ કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ [૩-૧૦]

ઘ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ [૩-૨]

*

ગીતાબોધ

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણુ સાંભળીને અર્જુનને એમ થયું કે માણસે શાંત થઈને બેઠા રહેવું જોઈએ. એના લક્ષણુમાં કર્મનું તો નામ સરખું થે તેણે ન સાંભળ્યું. તેથી ભગવાનને પૂછ્યું: કર્મ કરતાં જ્ઞાન વધારે એમ તમારા બોલ ઉપરથી લાગે છે તેથી મારી બુદ્ધિ મૂંઝાય છે. જો જ્ઞાન સારું હોય તો મને ધોર કર્મમાં કેમ ઉતારો છો? મને ચોખ્ખું કહો કે મારું ભલું શેમાં છે?

[અં ૩ બે.]

મંજરી ૧૮મી

સત્યાચાર અને મિથ્યાચાર

કુંડમાં બળે જેટલા અગ્ન,^૧

પાંડવ ! નથી તેટલા યજ્ઞ.

કેઈ બળે કામના માટે,

કેઈ બળે નામના માટે,

જે મુજ પ્રીત્યર્થે બળે આપ,

તો સાચે સાચો યજ્ઞ.

કુંડમાં૦

જેટલાં બીડલાં લોચન,

તેટલાં નથી ધ્યાનનિમગ્ન.

કેઈ બીકણુ શાકમરગલાં,^૨

કેઈ કપટી હોશે બગલાં;

જે મુજમાં મન સંલગ્ન,

તો જ તે સાચો ધ્યાનનિમગ્ન.

જેટલાં૦

સૈનિકો જે જે શરસંચિત્ત,^૩

તેટલા નહિ શૌર્યસંપન્ન.

કેઈ લૂંટલોભમાં ધાયા,

કેઈ પળતા પીઠ ઘવાયા;

તે શૂરા સૈનિકે ધન્ય,

મદ્યે^૪ આર્યો શીષ પ્રસન્ન.^૫

સૈનિકો૦

ગાયન વાદન નાટારંગ —

બધા કંઈ નથી ભક્તના હંગ.

કાઈ રસિયા રાજગવૈયા,
કાઈ વરઘોડે બજવૈયા;
મુજ ગીતા ગાતાં અંગ અંગ^૫ તો,
ખરા ભક્તના ઢંગ.

ગાયન૦

શબ્દાર્થ

૧. અગ્ન=અગ્નિ.
૨. શાહમરગલાં=શાહમુગો, જેઓ ભયનાં માર્યા માથું રેતીમાં ભરાવી દે છે.
૩. શરસંચિન્ન=તીરથી ધવાયેલા.
૪. મદથે—પ્રસન્ન=મારે અથે હસતાં મુખ સહિતનાં શીષ આપ્યાં.
૫. મુજ — અંગ અંગ=જે અંગ અંગમાં મારી ગીતાના સિદ્ધાન્તો ઉતારે.

*

ભગવદ્ગીતા

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ [૩-૬]

યસ્ત્વિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમ્ અસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ [૩-૭]

*

અનાસક્તિયોગ

. . . જે વાણીને રોકે છે પણ મનમાં કાઈને ગાળ કાઢે છે તે નિષ્કર્મ નથી પણ મિથ્યાચારી છે. આનો અર્થ એવો નથી કે મન રોકાય નહિ ત્યાં લગી શરીરને રોકવું નિરર્થક છે. શરીરને રોક્યા વિના મન ઉપર અંકુશ આવતો જ નથી. પણ શરીરના અંકુશની સાથે મન ઉપર અંકુશ રાખવાનો પ્રયત્ન હોવો જ જોઈએ. જેઓ ખીક કે એવાં બાહ્ય કારણોને લીધે શરીરને રોકે છે પણ મનને વાળતા નથી, એટલું જ નહિ પણ મનથી તો વિષય ભોગવે છે અને લાગ ફાવે તો શરીરથી પણ ભોગવે, તેવા મિથ્યાચારીની અહીં નિંદા છે. . . .

[અ૦ ૩ જો]

મંજરી ૧૬ ઓ

કર્મયોગ

[ગઝલ]

- ઘોર હો વા શાંત હો, કર્તાવ્ય તે કરવું રહ્યું;
 જેનો નિયત જે પ્રાંત^૧ હો, તે ખીલવી ખોલવું રહ્યું. ૧
- હાથ પગ તેં આંધિયા તો, જગત શું અટકી ગયું ?
 ‘જેજવાળી^૨ એહ સુક્તિ’—જ્ઞાન એ કહોંથી થયું ? ૨
- જિંદગી ને જુદ્દ^૩ ઈશ-વહાવ્યું આપ વહી રહ્યું;
 ભાગ તારો ના ભર્યો તો, ગયું તે તારું ગયું.^૪ ૩
- કર્મથી કાં ભાગિયો ? શું બંધથી બચવું ચહ્યું ?
 દેહ સુધ્યાં ના નલે જો, કર્મ બંધ બધું કર્યું. ૪
- કર્મવશ જે જંતુ નહિ, કહોં સૃષ્ટિમાં નજરે ચડ્યું ?
 સો મુખે કુદરત તણું, કંઠતું કરમનું ચોકડું.^૫ ૫
- બહારથી નિષ્કર્મ ને, રણ^૬ કર્મનું માંહે ભર્યું;
 મૂઠ મિથ્યાચાર એ, નૈષ્કર્મ્ય^૭ એમ ન સૂતરું. ૬
- નિયમથી મન જીતિયું તો, નિયત કર્મ ભલે કર્યું;
 કામી નહિ, એ કર્મયોગી; કર હલ્યા તો શું થયું ? ૭
- નિયતથી છટકયે અરે શું, કર્મ શિર પરથી ટળ્યું ?
 કામકામી જેજવાળી, કર્મ એ બોલડું થયું.^૮ ૮
- નિયત કર, કર યજ્ઞકર્મ, યુદ્ધમયું યા રસમયું;
 કર્મયોગ તણું સરસ આ, તત્ત્વ કર જીવનમયું.^૯ ૯

ખાઈ પી ખુશ સ્વજન સંગે, તાત તેમાં શું વળ્યું ?^{૧૦}
 અમર કેવળ યશકર્મો, ને હસત મુખ જે સદ્યં. ૧૦
 યોગગાયન યોગસ્વામી, ગાયું ગીતાનું ભલું;
 ને જરી નવકિરણ-અમકે, પડળ અભૂતનું હલ્યું.^{૧૧} ૧૧

શબ્દાર્થ

૧. પ્રાંત=પ્રદેશ, કાર્યક્ષેત્ર.
૨. બેજવાખી=બેજવાખદારી, સ્વકર્મની જવાબદારી માથેથી ઉતારી મૂકવી તે.
૩. ગિંદગી ને જુદું=જીવન અને જીવનમાં સિદ્ધાંતને ખાતર આવી પડતા અનેક વિકટ પ્રસંગો.
૪. ગયું તે તારું ગયું=એમાં કોઈનું નુકસાન થયું હોય તો તારું પોતાનું જ થયું છે.
૫. કકલું કરમનું ચોકડું=કર્મની કાંટાળી લગામ.
૬. રણ=યુદ્ધ
૭. નૈષ્કર્મ્ય=કંઈ કરવાપણું બાકી ન રહે એવી કર્મમુક્તિની સ્થિતિ.
૮. કામકામી—થયું=જવાબદારીનાં તકલીફ અને જોખમમાંથી છટકવું એ કર્મ ન કરવા સમાન નથી, પણ અવળી દિશાનું અને તેથી પાપકારક કર્મ કરવા બરાબર છે.
૯. કર જીવનમયું=જીવનમાં ઉતાર.
૧૦. તેમાં શું વળ્યું ?=એવું જીવન ગાળીશ તો તારું આયુષ્ય નાશ પામશે, તારું નામ નિશાન કશું અમર રહેશે નહિ.
૧૧. પડળ-હલ્યું=આંખ ઉપરથી વિષાદનું પડળ ખસ્યું.

*

ભગવદ્ગીતા

ન કર્મણામનારંભાત્ નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽજ્ઞુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ [૩-૪]

ન હિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિર્જૈર્ગુણૈઃ ॥ [૩-૫]

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ [૩-૬]

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥ [૩-૮]

યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ।

તદર્થે કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ [૩-૯]

*

અનાસક્તિયોગ

... પણ એક તરફથી કર્મમાત્ર બંધનરૂપ છે એ નિર્વિવાદ છે; બીજી તરફથી દેહી ઇચ્છાઅનિચ્છાએ પણ કર્મ કર્યા કરે છે. શારીરિક કે માનસિક એષ્ટા માત્ર કર્મ છે. ત્યારે કર્મ કરતો છતાં મનુષ્ય બંધનમુક્ત કેમ રહે? આ કોરડાનો ઉકેલ ગીતાજીએ જેવી રીતે કર્યો છે તેવો બીજા એક પણ ધર્મગ્રંથે કર્યો મારી જાણમાં નથી. ગીતા કહે છે : ‘ફલાસક્તિ છોડો ને કર્મ કરો,’ ‘નિરાશી થાઓ ને કર્મ કરો,’ ‘નિષ્કામ થઈને કર્મ કરો.’ એ ગીતાજીનો ન ભુલાય એવો અર્થ છે.”

[પ્રસ્તાવના]

મંજરી ૨૦ મી

સહ-જ યજ્ઞ

[પશુઓ કૂરતા-હિંસાથી વર્તે છે તેનો કોઈ દોષ કાઢતું નથી, કારણ કે તે મૂઢ્યોનિ છે અને પોતાની પ્રકૃતિને વશ વર્તે છે. પોતાની પ્રકૃતિ શી છે તે વિચારવાની કે તેમાં વિકાસ સાધવાની તેમના ઉપર જવાબદારી કુદરતે રાખી નથી. છતાં કુદરતના નિયમોને અનુસરી તેઓમાં પણ પોતાનાં અચ્ચાંઓ ઉપર હેત કરવાની અને તેમની રક્ષા અર્થે મરી ફીટવાની ભાવના ખીલી છે. મનુષ્યને પરમેશ્વરે બુદ્ધિ આપેલી હોવાથી પોતાની પ્રકૃતિ સમજવી તથા તેને વિકસાવવી એની જવાબદારી તેને પોતાને સિરે છે. પણ આપણે માણસગતે બુદ્ધિના આણસથી અને ઊંચે ચડવાના પરિશ્રમના કંટાળાથી મૂઢ જીવન પસંદ કર્યું હોય એમ શું નથી જણાતું? એમ ન હોય તો આપણે ક્યારના ચેતી-ગ્રાયા હોત કે આપણે જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ કાવે તે ઉપાયે જીવવું એટલો જ નથી, પણ જીવન દ્વારા યજ્ઞભાવના પ્રકટ કરવી એ છે. આપણે નીતિ, નમ્રતા, દયા, ક્ષમા, સત્ય, પ્રેમ, સેવા આદિ ગુણો થોડા પ્રમાણમાં ખીલવ્યા છે ખરા, પણ જો આપણે કાયરતા તજીએ, આત્મયજ્ઞ કેળાવીએ તો આ ગુણો આજના કરતાં હજારગણા ખીલવી શકીએ.]

*

[‘અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની’ -- ની લયમાં]

પૂર્વે જ્યારે રચી પ્રજાઓ —

ઝેલ ખીજ પ્રહીજ બોયાં:^૧

જીવો ને સહુ યજ્ઞ ચલાવો.^૨

પૂર્વે ૦

જીવો તે યજ્ઞાર્થે જીવો,

યજ્ઞ યજ્ઞ જીવન વિકસાવો;

યજ્ઞચક્ર ચડો વૃદ્ધિ પામો,

વધો અંતે સંપૂરણ થાઓ.

પૂર્વે ૦

- દેવોને માનવગણુ અચો,
દિવ્ય ગણો માનવપ્રિય ભાવો;^૩
પ્રાણી-તરુ પરસ્પર સેવો,
જડ-ચેતન યજ્ઞ સંધાઓ. પૂર્વે^૦
- ખાન પાન ધન સાધન પામો,
આત્માનું કલ્યાણ કૌમાઓ;
શ્રેય પ્રેયનાં દૂધ દૂઝતી,
કામધેનુ તમ યજ્ઞ જ થાઓ. પૂર્વે^૦
- વર વાણી જવ વદા પિતામહ,
આનંદી સૌ વિશ્વપ્રજાઓ;
મહાયજ્ઞ મંડાયા જહોં તહોં,
થયા ભાવતા એક બીજાઓ. પૂર્વે^૦
- સૂર્યે તાપનયજ્ઞ આદર્યો,
જલધિએ રવિ જળે વધાવ્યો;
યજ્ઞપરાયણ મેઘો વરસ્યા,
વનો વનસ્પતિભાર^૪ ધરાવ્યો. પૂર્વે^૦
- જે ખેડુએ રસા^૫ તણો કસ,
શ્રમ ને ખાતર પૂરી બઢાવ્યો;
તે ખેડુને ધરતી માતા,
મોતીના ઢગ^૬ રચી ધરાવ્યો. પૂર્વે^૦
- ખાતાં ધાતાં હિંસ્ર પ્રાણીઓ,
હેતે ચાટે યજ્ઞ-હજ્યાઓ^૭;
આપ લોગ થઈ શિશુ રક્ષતી,
કૂરોમાં^૮ પણ મૃદુ માતાઓ. પૂર્વે^૦

યજ્ઞભાવે^૯ આકુળ બ્યાકુળ,
 મનુ કુળનાં બાળક બાળાઓ;
 જ્યાં જ્યાં યજ્ઞ ભજ્યો^{૧૦} ત્યાં ઉદ્ભવી,
 નીતિ નમ્રતા દયા ક્ષમાઓ. પૂર્વે^૦
 કુરુક્ષેત્રનું ધર્મક્ષેત્ર થયું,
 પાંડવના એ યજ્ઞપ્રભાવો^{૧૧};
 ઘોર કર્મમાં યજ્ઞપ્રભાવે,
 કર્મયોગ કૃષ્ણે પ્રગટાવ્યો.^{૧૨} પૂર્વે^૦
 માનવમાનવના વ્યવહારો,
 યજ્ઞભાવના-સિંચિત થાઓ;
 યજ્ઞસ્વામીના યજ્ઞ વિષે ભળી,
 યજ્ઞગીત ગીતાનું ગાઓ. પૂર્વે^૦

શબ્દાર્થ

૧. બોયાં = વાવ્યાં.
૨. જીવો — ચલાવો = એક બીજા તે જીવનેચ્છા અને બીજું બીજા તે યજ્ઞ-ભાવના-પરોપકાર કરવાની ઊર્મિ.
૩. માનવપ્રિય ભાવો = મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય એવી ભાવના ભાવો.
૪. વનસ્પતિભાર = જલજલતના ઉપયોગોમાં આવે તેવી અગણિત વનસ્પતિઓનો સમૂહ.
૫. રસા = પૃથ્વી.
૬. મોતીના ઢગ = મોતી જેવા સુંદર દાણાના ઢગલા.
૭. યજ્ઞ-હજ્યાંઓ = પરસ્પર પ્રેમની લાગણીથી હેતાળ બનેલાં.
૮. કૂરોમાં = વાઘ સિંહ આદિ કૂર પ્રાણીઓમાં.
૯. યજ્ઞભાવે = યજ્ઞ ભાવનાના અભાવથી.
૧૦. ભજ્યો = દાખલ થયો, પ્રગટ્યો.
૧૧. કુરુક્ષેત્રમાં — યજ્ઞ પ્રભાવો = કુરુક્ષેત્ર એટલે ધર્મયુદ્ધના નિયમોને તોડીને યુદ્ધ કરવું, પાપી દોરવો તેવું જ યુદ્ધ કરે; પણ પાંડવો ધર્મવૃત્તિના

અને સદાય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સલાહથી વર્તનારા રહ્યા, તેથી તેઓ એ નિયમોનો ભંગ ન જ કરે. તેમના આગ્રહથી કુરુક્ષેત્ર એ ધર્મક્ષેત્ર રહી શક્યું.

૧૨. ઘોર — પ્રગટાવ્યો = શ્રીકૃષ્ણે ઘોર હિંસામય યુદ્ધના દૃષ્ટાન્તનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં તેમના મનમાં યજ્ઞનો એટલે કે જગતકલ્યાણનો જ હેતુ હોવાથી તેઓ એવા દૃષ્ટાંત મારફત પણ ગીતાના કર્મયોગનો શુભ સિદ્ધાંત આપણને શીખવી શક્યા છે.

*

ભગવદ્ગીતા

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમ્ એષ વોડસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥ [૩-૧૦]

દેવાન્ ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાક્સ્યથ ॥ [૩-૧૧]

*

અનામ્લકિતયોગ

... યદ એટલે પોતાને અર્થ નહિ, પણ ખીજને સારુ, પરોપકારને સારુ ઉઠાવેલો શ્રમ, એટલે દૂંકામાં સેવા. . . .

[અ. ૩ ભ.]

*

ગીતાબોધ

... અને તેથી જ ગીતાકારે જ્ઞાનની કંઈકે જાંખી ખીજ અધ્યાયમાં કરાવ્યા પછી ત્રીજા અધ્યાયમાં તેને પહોંચવાના સાધનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, ને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું કે આપણે જન્મથી જ યજ્ઞને સાથે લાવ્યા છીએ, એટલે કે આ દેહ કેવળ પરમાર્થને કારણે આપણને મળ્યો છે.

[યજ્ઞ-૧]

... મનુષ્યનો ત્યાગ એ જ તેનો ભોગ છે. આ પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ.

[યજ્ઞ-૨]

મંજરી ૨૧ મી

ચોર

['રે શિર સાટે નઠવરને વરીએ' — ના ઠાળમાં]

રે ચોર ખરેખર તો ઠરીએ,
 જો યજ્ઞ કર્યા વિણ સંઘરીએ. રે ચોર૦
 રે લઈએ લઈએ ને લઈએ, રે કોડી વળતર નવ દઈએ,
 રે લૂણહરામી તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે આપે રળીએ આપે જમીએ, રે ભૂખ્યાંને નવ નોતરીએ,
 રે પેટભરા તો તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે કસી કસી રસ ભૂના લણીએ, રે ખાતર વળતાં નવ પૂરીએ,
 રે ધરતી-ઘાતક તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે ગટગટ પય ગોનાં પીએ, રે તરપત^૧ ગોને નવ કરીએ,
 રે ગોના ઘાતક તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે પરસેવો^૨ જનનો લઈએ, રે કુળ જો સરખું નવ દઈએ,
 રે માનવ-ઘાતક તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે ગણી ગણીને હક ભોગવીએ, રે ફરજનું પાલન નવ કરીએ,
 રે રાષ્ટ્રવિઘાતક તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે વાપરીએ^૩ ને નવ ભરીએ, રે ફેંદીને નવ ગોઠવીએ,
 રે વનના વનચર^૪ તો ઠરીએ. રે ચોર૦

રે એહું કરિ નવ બિજળીએ,^૫ રે ગોળું કરિ નવ સુદરીએ,
 રે કીટ નરકના તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે જીવનના રસ ભોગવીએ, રે યજ્ઞાર્થે શીષ નવ દઈએ;
 રે જીવત મુકદાં તો ઠરીએ. રે ચોર૦
 રે ગીતો ગીતાજનાં સુણીએ, રે સુણીને રગરગ નવ ઝીલીએ,
 રે ચોર કૃષ્ણજના ઠરીએ. રે ચોર૦

શબ્દાર્થ

૧. તરપત=તૃપ્ત.
૨. પરમેવો=મહેનત મનૂરી.
૩. વાપરીએ=વાપરીને ખૂટાડીએ, વ્યય કરીએ.
૪. વનના વનચર=અસંસ્કારી જંગલી.
૫. બિજળીએ=બિજળું કરીએ, અજવાળીએ.

*

ભગવદ્ગીતા

इष्टान् भोगान् हि वो देना दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्देतान् अप्रदायैभ्यो यो मुंक्ते स्तेन एव सः ॥ [૩-૧૨]
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 मुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ [૩-૧૩]

*

ગીતાભાષ્ય

. . . લોકસેવા કર્યા વિના, તેમનો (લોકનો) ભાગ તેમને પ્રથમ આપ્યા વિના જે ખાય છે તે ચોર છે. અને જેઓ લોકનો—જીવ-માત્રનો ભાગ તેમને પહોંચાડ્યા પછી ખાય છે કે કંઈ ભોગવે છે તેમને તે ભોગવવાનો અધિકાર છે, એટલે તે પાપમુક્ત થાય છે. એથી બિલકું, જેઓ પોતાને અર્થે જ કમાય છે, મનૂરી કરે છે તે પાપી છે ને પાપનું અનાજ ખાય છે.

[૨૦૩ બે]

. . . આપણે જન્મથી જ યસને સાથે લાવ્યા છીએ, એટલે કે આ દેહ કેવળ પરમાર્થને કારણે આપણને મળ્યો છે. અને તેથી યસ ક્યાં વિના જે જમે છે તે ચોરીનું જમે છે એવું સખત વાક્ય ગીતાકારે કહી દીધું. શુદ્ધ જીવન ગાળવા ઇચ્છનારનું બધું કાર્ય યસરૂપે હોય. આપણે યસ સાથે અવતર્યા એટલે આપણે સદાયના ઋણી — દેવાદાર રહ્યા. તેથી આપણે જગતના હમેશના ગુલામ સેવક. અને ગુલામનો સ્વામી જેમ સેવા લેવાતે કારણે તેને અન્નવસ્ત્રાદિ આપે છે તેમ આપણને જગતનો સ્વામી આપણી પાસેથી ગુલામી લેવા અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપે તે આભારપૂર્વક લઈએ. તેટલાનો પણ આપણને હક છે એવું ન માનીએ, એટલે કે ન મળે તો સ્વામીને ન વગોવીએ. . . .

[યજ્ઞ — ૧.]

મંજરી ૨૨ મી

જીવનચરમો - યજ્ઞમય

[સૃષ્ટિચક્રમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ નહોતી ત્યાં સુધી ચક્ર સરળ રીતે ફરે જતું હતું. લોકો પ્રકટ થતા અને હોલવાતા. જન્મો પણ થતા અને મરણો પણ થતાં, પણ બધું કુદરતના કાયદાને અનુસરીને થતું હોવાથી તેમાં કેવળ એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાપણું જ હતું. તેમાં નહોતું અધઃપતન કે નહોતું ઊર્ધ્વગમન. તેમાં નહોતું સુખ કે નહોતું દુઃખ.

પરંતુ જ્યારથી સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય પ્રાણી અવતર્યો ત્યારથી એ જુદાં જુદાં સ્વભાવનાં સૃષ્ટિચક્રો ફરવા લાગ્યાં. મનુષ્યને પરમેશ્વરે બુદ્ધિની બક્ષિસ સાથે જગતમાં મોકલ્યો. બુદ્ધિના અદ્ભુત બળને લીધે તે સૃષ્ટિચક્રમાં જડાયેલો જડ આરો ન રહેતાં તેનો સંચાલક બન્યો. પોતાને મળેલી બુદ્ધિના પ્રભાવથી સૃષ્ટિચક્રના નિયમો જાણી તેને અનુસરે તો જગતને સુખી કરી પોતે સત્વર પૂર્ણતાને પામે, ઊલટો ચાલે તો જગતને દુઃખી કરી પોતે તેટલા જ વેગથી નાશ પામે.

બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીના જીવનનો મહાન નિયમ—યજ્ઞ અથવા સેવા, તેની શોધ જે મનુષ્યોએ કરી, તેમનો જીવનચરમો સમરસ ગુંજવા લાગ્યો. એ નિયમનો દ્રોહ કરી જેમણે સ્વાર્થો પોષવામાં જ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો તેમના ચક્રમાંથી કામ ક્રોધ મોહ ભય આદિ ધર્ષણ, થડકાર અને ધર્ષરાટ નીપળ્યાં.]

ગર ગર ફરે^૧ —

ગર ગર ફરે રે જીવનચરણો.

બ્રહ્મ તણા મહા સૃષ્ટિકર્મમાં, યજ્ઞ-મેધ અમી વધ્યો.^૨ ગર૦
માયા-કર્દમમાં શો સુંદર, કૂટચો માનવ-ફણગો.^૩ ગર૦
જગતચક્રનો પરમ ચક્રધર, કરતો તદ્દપિ ન કરતો.^૪ ગર૦
કામ નહિ અભિમાન નહિ — એ કર્તાની ગતિ પરણો. ગર૦
સર્જકનો એ મહાન સર્જક, યાજ્ઞિક સૌથી અધિકો. ગર૦
બ્રહ્મ-ચક્ર એ ધરી આદર્શ,^૫ હાંક અદ્વૈત તુજ ચરણો ગર૦
યજ્ઞ-તેલ ઊંજ્યો જી હરનિશ, સમાર સ્વારથ-થડકો. ગર૦
સ ર ગ મ સ ર ગ મ ગીતા ગુંજો,^૬
સમરસ સમરસ ગીતા ગુંજો,^૭ તારો જીવનચરણો. ગર૦

શબ્દાર્થ

૧. ગર ગર ફરે = જરા પણ અવાજ વિના ગર ગર ફરે છે.
૨. યજ્ઞ-મેધ અમી વધ્યો = યજ્ઞરૂપી મેધે અમૃતની વૃદ્ધિ કરી.
૩. માયા — માનવ-ફણગો = માયામાંથી નીપજ્જો છતાં જ્યારે મનુષ્ય પોતાનો જીવનચરણો સુંદર રીતે ચલાવી જાણે છે ત્યારે તેનું જીવન કાદવમાંથી નીપજતા કમળ સમું શોભાયમાન થાય છે.
૪. કરતો — ન કરતો = કારણ કે તે અહંકાર વિના ફરે છે.
૫. ધરી આદર્શ = આદર્શ રૂપે દૃષ્ટિ સામે રાખીને.
૬. સરગમ — ગુંજો = સુરીલા ગાયન સમું ગીતામય જીવન જીવો.
૭. સમરસ — ગુંજો = સમત્વ બુદ્ધિ કેળવીને ગીતામય જીવન જીવો.

મંજરી ૨૩ મી

જીવનચરણો — યજ્ઞશૂન્ય

ઘડડડ ઘસે^૧—

ઘડડડ ઘસે રે જીવનચરણો.

ઘર્ધરાટ ઘર્ષણનો બોલે, યજ્ઞ^૨ ઊંજી કર હલકો. ઘડડડડ
પ્રહ્લ હતું ત્યાં છવાઈ માયા, શરૂ થયો ભવ-ચરણો.^૩ ઘડડડડડ
જળવરસ્યું ને અજ્ઞ ઉદ્ભવ્યું, પ્રગટ્યો માનવ-તણખો.^૪ ઘડડડડડ
'આ લઉં તે લઉં,' 'આ કરું તે કરું,' હું પદમાં જીવ વટકયો.^૫ ઘડડડડડ
આત્મભાન ભૂલા રે જીવડા, પ્રહ્લતણો તું કટકો.^૬ ઘડડડડડ
કેમ થયો રે જીવ બાપડા ! યજ્ઞમાર્ગથી અળગો ? ઘડડડડડ
તુજ કર્મે જો જહીં તહીં ઊગ્યાં, સંગ-મોહ-ભય નરકો. ઘડડડડડ
સમરસ ગીતા હા ! નવ ગુંજ્યો, તારો જીવનચરણો. ઘડડડડડ

શબ્દાર્થ

૧. ઘડડડ ઘસે = ઘડડડ અવાજ સાથે ઘસડાતો ચાલે છે.
૨. યજ્ઞ = યજ્ઞરૂપી તેલ.
૩. ભવ-ચરણો = સૃષ્ટિરૂપી ચરણો.
૪. માનવ-તણખો = મનુષ્યે પોતાનો જીવનચરણો એવી ખરાબ રીતે ચલાવ્યો કે તેથી જગતમાં દુઃખના ભરકા સળગ્યા, તેથી તેને તણખો કહ્યો છે.
૫. હું પદમાં જીવ વટકયો = મનુષ્ય અહંકારે ચડીને આડો ચાલ્યો.
૬. કટકો = અંશ

ભગવદ્ગીતા

અન્નાત્ ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્યન્યાત્ અન્નસંભવઃ ।
 યજ્ઞાત્ ભવતિ પર્યન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્રવઃ ॥ [૩-૧૪]
 કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્રવમ્ ।
 તસ્માત્ સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ [૩-૧૫]
 એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।
 અઘાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ સ જીવતિ ॥ [૩-૧૬]
 પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
 અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમ્ इति मन्यते ॥ [૩-૨૭]
 મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।
 નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ [૩-૩૦]
 યે મે મતમિદં નિત્યં અનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।
 શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ [૩-૩૧]

*

ગીતાબોધ

. . . સૃષ્ટિનો નિયમ જ એવો છે કે અન્નથી જીવો નભે છે, અન્ન
 વરસાદથી પેદા થાય છે ને વરસાદ યજ્ઞથી એટલે જીવમાત્રની મહેનતથી
 પેદા થાય છે. જ્યાં જીવ નથી ત્યાં વરસાદ નથી જોવામાં આવતો,
 જ્યાં જીવ છે ત્યાં વરસાદ છે જ. જીવમાત્ર શ્રમજીવી છે. 'કાઈ પડયું'
 રહીને ખાઈ નથી શકતું. અને મૂઢ જીવોને વિષે આ સાચું છે તો
 મનુષ્યને સારુ કેટલે વધારે અંશે લાગુ પડતું જોઈએ? તેથી ભગવાને
 કહ્યું, 'કર્મ' શ્રદ્ધાએ ઉત્પન્ન કર્યું, શ્રદ્ધાની ઉત્પત્તિ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી,
 એટલે એમ જાણવું કે યજ્ઞમાત્રમાં—સેવામાત્રમાં અક્ષરબ્રહ્મ પરમેશ્વર
 બિરાજે છે.

[અ. ૩ જો.]

મંજરી ૧૪ મી

નિઃસ્વાર્થ યોગ

[ગીતાજીએ નિઃસ્વાર્થ યજ્ઞમય જીવનના આદર્શરૂપે જનક વિદેહી અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો નિર્દેશ કર્યો છે, પણ તેથી એમ નથી સમજવાનું કે એવા સમર્થ પુરુષો માટે જ કર્મયોગી થવું શક્ય છે. ગાંધીજીએ આપણા જમાનાના સામાન્ય ધંધા રોજગાર કરનાર છતાં કર્મયોગી કહેવાય એવા લોકોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. ગીતાબોધમાં તેઓ લખે છે :

“ મોટી જોડા સીવે, ખેડૂત ખેતી કરે, વેપારી વેપાર કરે, વાળંદ વાળ ઉતારે એમાં ત્યાગભાવના હોય અથવા ભોગની લાલસા હોય. યજ્ઞાર્થે વેપાર કરનાર કરોડોનો વેપાર કરતાં છતાં લોકસેવાનો જ વિચાર કરશે, તે કોઈને છેતરશે નહિ, તે ઊંધા ખોપ નહિ ખેડે, તે ન કરવાનાં સાહસ નહિ ખેડે, કરોડોનો ધણી છતાં સાદાઈથી રહેશે. કરોડો કમાતાં છતાં તે કોઈનું નુકસાન નહિ કરે, કોઈનું નુકસાન થતું હશે તો કરોડો જતા કરશે. આવો વેપારી મારી કલ્પનામાં જ વસે છે એમ કહી કોઈ હસે નહિ. જગતને સદ્ભાગ્યે એવા વેપારી પશ્ચિમમાંયે છે ને પૂર્વમાંયે છે. ભણે આંગળીને વેઢે ગણી શકીએ તેટલા હોય, એક પણ જીવતો નમૂનો હોય તો એવો વેપારી કલ્પના મટી જાય છે. એવા દરજ્જેનો તો આપણે વઢવાણમાં જ જોયો. એવા એક વાળંદને તો હું જાણું છું. એવા વણકરને આપણામાંનાં કોણ નથી જાણતાં ? વિચાર કરતાં ને શોધતાં આપણને બધા ધંધામાં કેવળ યજ્ઞાર્થે જીવન ગાળતાં ને પોતાનો ધંધો ચલાવતાં માણસો નજરે પડશે. ખરું છે કે આવા યાત્રિકો પોતાનો ધંધો કરતાં પોતાની આજીવિકા મેળવે છે. તેઓ ધંધો આજીવિકા ખાતર નથી કરતાં. આજીવિકા તેઓને સારુ

તે ધંધાનું ગૌણ ફળ છે. મોતીલાલ પૂર્વે પણ દરજી હતો અને જ્ઞાન થયા પછી પણ દરજી રહ્યો. તેની ભાવના બદલાઈ એટલે તેનો ધંધો યજ્ઞરૂપ બન્યો, તેમાં પવિત્રતા દાખલ થઈ ને ધંધામાં ખીજના સુખનો વિચાર દાખલ થયો.]

*

આ કર્મયોગ ભગવાનનો,

જનક વિદેહી સમાન મહાજન — તેના અનુભવજ્ઞાનનો. આ૦
 શ્રીકૃષ્ણે જો! મહાન સાધ્યાં, ધર્મ તણાં સંસ્થાપનો;
 લેવાદેવા^૧ હતી નહિ, બસ મહાયજ્ઞ અવતારનો. આ૦
 જનકાદિક રાજર્ષિ^૨ તેને, શો રસ રાજ્યવિલાસનો ?
 સેવા સમજી ભાર વહ્યા તે, થયા મોક્ષનાં સાધનો. આ૦
 લોકોને કંઈ કર્મ કરે તો, લોભ રહે કંઈ લાલનો;
 કર્મયોગી તો સેવક — તેને, લોભ ધર્મના લાલનો. આ૦
 કંઈ સુખસત્તા ખાતર જૂત્યા,^૩ કંઈને ખપ ધનવાદનો;^૩
 યોગીને નિઃસ્વાર્થ યજ્ઞમાં, આત્માનાં અભિવાદનો. આ૦
 એવા યોગીવરને લોકે, સ્વારથ તે કંઈ વાતનો ?
 કયા પદારથ કમાવવાને, નિત્ય નવાં ઉદ્યાપનો ?^૪ આ૦
 નિઃસ્વારથને આગ્રહ કેવો, કરવા-નવ કરવા તણો ?
 નિરાગ્રહીનાં લોકસંગ્રહે, વહેતાં ભક્તિભાવનો.^૫ આ૦
 કર્મયોગ આ નિઃસ્વારથમય, ગીતાના ગાનારનો;
 જે યોગે આદર્શ જનકનો, તથા કૃષ્ણ અવતારનો. આ૦

શબ્દાર્થ

૧. લેવાદેવા = સ્વાર્થ.
૨. જૂત્યાં = કર્મમાં જોડાયા છે.
૩. ધનવાદ = ધન્યવાદ

४. नित्य नवां उपायनो = स्वधर्माधी संतोष न पाभतां शैल नवां नवां साहसो उपायवानो शोध.
 ५. भक्तिभावनो = भक्तिना उभयकायो.

*

भगवद्गीता

यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् आत्मतृप्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ [३-१७]
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ [३-१८]
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ [३-१९]
 कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ [३-२०]
 न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तम् अवाप्तव्यम् वर्त एव च कर्मणि ॥ [३-२२]

મંજરી ૨૫ મી

મોટાનું માહાત્મ્ય

[સેવકો માટે અહીં લગવાને આદર્શ મૂક્યો છે. આ તો અભુત્ત સમા શ્રેષ્ઠો માટેનો આદર્શ છે, હું તો અદ્ય સેવક છું, એમ કહી લગવાનના બોધનો અનાદર આપણે ન કરીએ. આપણે મોટા શ્રેષ્ઠ થઈ ગયા એવું અભિમાન તો ન કરીએ, પણ આપણા કરતાં નાનાંઓ માટે આપણાં જીવન આદર્શરૂપ નીવડે એવો પ્રયત્ન આપણે કરવો જ રહ્યો. આપણે અદ્ય સેવક તો ખરા, પણ જેની સેવા કરવા નીકળ્યા છીએ તેને તો આપણા જેટલી પણ કેળવણીની તક મળી નથી. તેઓને ગંદકીની ટેવો પડી ગઈ છે. આપણે તેમને આપણાં ઇશ્વરીય કપડાંથી આંજી ન દેવાં, પણ આપણી સાદી સ્વચ્છતાથી સ્વચ્છ રહેવાની કળા શીખવવી. તેઓ અજ્ઞાન છે. આપણે તેમને આપણા પાંડિત્યથી આંજી ન દેવાં, પણ જીવનની દરેક બાબત જ્ઞાનપૂર્વક કરીને તેમને જ્ઞાનમય જીવનનો રસ લગાડવો. તેઓ દરિદ્ર છે. આપણે આપણા વૈભવથી તેઓને આંજી ન દેવાં, પણ તેમના જેવું ગરીબ જીવન ગુજારતાં છતાં જિંદગીની નીતિ અને સ્વમાન કેમ રાખી શકાય તે તેમને પોતાના જીવનથી બતાવવું. માઆપની લાયકાત અદ્ય હોય છતાં તેઓ પોતાના બાળક કરતાં મોટાં હોઈ, તેમના ઉપર, પોતાનું જીવન બાળકો માટે આદર્શરૂપ રાખવાની ફરજ આવી પડે છે. શિક્ષકો વિદ્યાની બહુ લાંબી મૂડીચાળા ન હોય છતાં વિદ્યાર્થીઓને સારો આદર્શ પૂરો પાડવા ખાતર ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકેનું જીવન ગુજારવાની ફરજ તેમને માથે રહેલી છે.

આ રીતે જેતાં દરેક જણ અદ્ય પણ છે છતાં શ્રેષ્ઠ પણ છે. અભિમાન કરવા જેટલો મોટો કોઈ નથી, પણ સેવા ન કરી શકે એટલો અદ્ય પણ કોઈ નથી.]

જોને રૂ હુંય કેવો રહ્યો અસિધાર^૧ ?
 લેન દેન^૨ નહિ છતાંય કેવો, સૌ પહેલો તૈયાર ? જોને૦
 કથી કમાણી બાકી અબ્જુન, મારી જગ મોઝાર ?
 બહુમાન્યો જોને સંસારે, અર્પી પદ અવતાર. જોને૦
 કેટિ લોકના પરમેશ્વરને, કાણુ કહે પૂછનાર ?
 સર્વનિયંતા તે સુખસેજે,^૩ પોઢે શું પળવાર ? જોને૦
 સૂરજ શું કદી સમય ચળ્યો ? શું સમુદર ચળ્યો જુવાળ ?
 મોટા જવ ખોટાઈ કરશે, પ્રલય થશે તત્કાળ. જોને૦
 મહાજનો જો મા'તમ વેચે, વૈભવ ભારોભાર;^૪
 ધર્મ-ધ્યેય સૌ જાય રસાતળ, લોકો થાયે લખાડ. જોને૦
 ધારી ધારી પ્રજા નિહાળે, શ્રેષ્ઠોના આચાર;
 શ્રેષ્ઠોનાં જીવન પર સૌનાં, જીવનનો આધાર. જોને૦
 શ્રેષ્ઠોને શિર વડી જવાળી,^૫ તુંયે તારી ઉપાડ;
 ગીતાનાં ગીત ગાતો ગરવા^૬ ! ધર્મ વિષે પગ ધાર. જોને૦

શબ્દાર્થ

૧. અસિધાર=તરવારની ધાર પર, નિયમને ખરાબર અનુસરીને.
૨. લેન દેન=લેવું દેવું, સ્વાર્થ.
૩. સુખસેજ=સુખશય્યા પર.
૪. મહાજનો—ભારોભાર=મોટા લોકો જો પોતાની મોટી શક્તિ તથા બુદ્ધિ લોકસેવામાં ન ખર્ચતાં તેના વડે સુખ વૈભવ ખરીદે, એટલે કે તેનો પ્રયોગ ઓછી શક્તિવાળાઓને છતરી પોતાનું સુખ વધારવામાં કરે.
૫. જવાળી=જવાબદારી.
૬. ગરવા!=હે મહાનુભાવ અબ્જુન !

अथवहगीता

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ [३-२१]

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तम् अवाप्तव्यम् वर्त एव च कर्मणि ॥ [३-२२]

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतद्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ [३-२३]

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्याम् उपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ [३-२४]

મંજરી ૨૧મી આત્માનો અવતાર

[આત્મા અપ્રકટ છે, છતાં તેના ગુણો સૃષ્ટિમાં અને આપણા જીવનમાં પ્રકટ થાય છે. યજ્ઞભાવના, પ્રેમ, પરાંપકાર, ધર્મ-ધગશ એ આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવનારા ગુણો છે.]

*

[‘જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે’—ની લયમાં]

સૃષ્ટિનો યજ્ઞ એક આધાર,
અદ્ધર^૧ સૃષ્ટિનો એ સદ્ધર, યજ્ઞ નેક આધાર. સૃષ્ટિનો
જડ વચ્ચે જીવન વિલસે એ, યજ્ઞ તણો ઉપકાર;
યજ્ઞ વગરનાં અમથાં જીવન, મૃત્યુનાં અધાર. સૃષ્ટિનો
લૂંટ જૂંટ ને હિંસા વચ્ચે, યજ્ઞ જ અમૃતધાર;
યજ્ઞ વિનાનાં કામી કર્મો, વર્ષાવે અંગાર. સૃષ્ટિનો
ભૂખ્યો કામ લભૂકે તેમાં, યજ્ઞ આત્મ-અવતાર;
સકળ નેત્રમાં આત્મખિંબ શો, પ્રેમ-અંદ્ર અમકાર. સૃષ્ટિનો
લોગલગ્ન આ સૃષ્ટિદેહમાં, યજ્ઞ આત્મ-અવતાર;
ઠામ ઠામ શા મહાત્યાગ ને, સેવા પર-ઉપકાર? સૃષ્ટિનો
લયથી થર થર થતા જગતમાં, યજ્ઞ આત્મ-અવતાર;
સહસા કેવો ધર્મ-ધગશનો, થાય હૃદય સંચાર? સૃષ્ટિનો
અકળ અગોચર આત્માનો અહીં, યજ્ઞ પ્રકટ અવતાર;
સૂર્ય ગગનમાં દૂર દૂર પણ, ખિંબ નયન મોઝાર. સૃષ્ટિનો
મોહ-મૂંઝાયા કુરુક્ષેત્રમાં, કૃષ્ણ યજ્ઞ-અવતાર;
રણ-કંઠનમાં કર્મયોગ ભરી, ગીતા રેલવનાર. સૃષ્ટિનો

શબ્દાર્થ

૧. અદ્ધર=આધાર વિનાની.

*

ભગવદ્ગીતા

તસ્માત્ સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ [૩-૧૫]

મંજરી ૨૭ મી

બાળાં મોળાં

[અવિદ્વાનો એટલે બાળકો અને બાળક સમી આમ જનતા, તેમની પાસે વિદ્વતા નથી, પણ નિર્દોષપણું છે, સરળતા છે, અકૃત્રિમપણું છે. જે બુદ્ધિમાન લોકો પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ પોતાની સ્વાર્થ-જાળ વિસ્તારવામાં ન કરે, પણ બુદ્ધિની સાથે બાળાં મોળાંનું નિર્દોષપણું ભેળવે તો કેવું સારું? બાળાં તેમ જ મોળાંને વિદ્વાનો પાસેથી જ્ઞાનની ગરજ હોય એ તો દેખીતું છે, પણ વિદ્વાનોએ પણ નમ્ર ધર્મ બાળાં મોળાંને પોતાનાં ગુરુ કરી તેમની પાસેથી નિર્દોષપણું, અકૃત્રિમપણું શીખવાની જરૂર છે. તેમણે વિચાર જિંયામાં જિંયા રાખવા, પણ જીવન તો સાદામાં સાદું, બાળાં મોળાં જેવું જ રાખવું.

બાળાં મોળાં પાસેથી વિદ્વાને બીજું પણ પુષ્કળ શીખવા જેવું છે. બાળકો ભય જાણતાં નથી. વિદ્વાન તો જેમ વધારે જાણે તેમ વધારે બીકણુ બનતો જોવામાં આવે છે. મોળા લોકો પોતાના રોજના કામધંધામાં કેવા મસ્ત હોય છે, તેમને કોઈનું બૂરું કરવાની કુરસદ જ હોતી નથી. વિદ્વાન હમેશાં મહેનતથી કેમ છટકાય એની યુક્તિઓ શોધવામાં જ પોતાની બુદ્ધિ વાપરતો હોય છે. વળી બાળાં મોળાંની શ્રદ્ધા કેટલી બધી મજબૂત હોય છે? તેમની રૂઢિઓ અને વહેમોમાં અજ્ઞાન તો હોય છે જ, પણ તેઓ જેવું સમજે છે તેવાને ઝોડની જેમ વળગી રહે છે અને મરે તોપણ ઊડતાં નથી. વિદ્વાનની બુદ્ધિમાં એક પળની સ્થિરતા જોવામાં આવતી નથી. તેની ચંચળ બુદ્ધિ તેને દરેક વાતમાં અશ્રદ્ધા અને શંકાકુશંકા કરાવે છે. તેથી તેની બુદ્ધિ બધી એળે જાય છે.

આમ બાળાં ભોળાંને ગુરુ કરી વિદ્યાને ધણું ધણું લેવાની જરૂર છે. આ ગુણો વિના વિદ્યાનની વિદ્યા મેલી બની જાય છે. તે ગુણો ભળે તો તે જ વિદ્યા તેને પોતાને તેમ જ જગતને તારનારી નીવડે.]

*

[પૂંઘટ કા પટ ખોલ રે—એ લયમાં]

શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

તું તો બાળાં^૧ ને ભોળાં^૨ —

ગુરુ સમ જ્ઞાની ! માન રે;

જ્ઞાન નહીં તોય ગુણધર મોટાં, કુદરતનાં સંતાન રે. તું તો
ભોળાંના બહુ લોભ ન લાંબા, વનનાં વૃક્ષ સમાન રે;
કુદરત ભૂખ લગાડે જેને, કુદરત દે પય-પાન રે. તું તો
જ્યાં ઊગ્યાં ત્યાં જે રસ લાધ્યો, તે જ કરે તરુ પાન રે;
ત્યાં જ વધે ને ત્યાં જ તપે ને, ત્યાં જ કરે ગુણતાન રે. તું તો
માગે તો એક અંજળિ^૩ ધરતી, માળૂડા શું^૪ મકાન રે;
બહુ માગે તો આંગણુ માગે, ગાવણ્ણી ગુણવાન રે. તું તો
સાદાનાં રે સ્વભાવનાં પ્રેર્યાં, શીખી લે લય-તાન રે;
હું તણ, તું તણ^૫ તુંયે કુદરતસંગમાં મેળવ ગાન રે. તું તો
સ્વારથ-કામ કરે જન ભોળાં, જેવાં થઈ એકતાન રે;
પરમારથમાં તારું પરાવ તું, જ્ઞાની ! તેવું ધ્યાન રે. તું તો
અજ્ઞો જે નિજ કર્મનાં વહે છે, સંતોષે લાલ ને હાણુ રે;
સેવા કરતાં તું યે તારાં, માન સહે અપમાન રે. તું તો

કવિવચન :

બાળાં ભોળાંના ગુણુ ગાયા, ગોપાલક^૬ ભગવાન રે;
અભ્યુનને સેવાનાં પાયાં, પાવન ગીતાગાનરે. તું તો

શબ્દાર્થ

૧. બાળાં = બાળકો.
૨. ભાળાં = અશિક્ષિત આમ જનતા.
૩. અંજળિ = ખોખા જેટલી.
૪. માળૂડાં શું = પક્ષીના માળા જેવડું.
૫. હું તજી તું તજી = અહંકાર તજીને.
૬. ગોપાલક = ગાયો ચારેલી હોઈ બાળા ભોળા ગોવાળો પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનારા.

*

ભગવદ્ગીતા

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાત્ વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તઃ ચિકીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ [૩-૨૫]

*

ગીતાબોધ

કંઈક ને કંઈક નિઃસ્વાર્થ સેવા આપણે બધા જાણ્યે અજાણ્યે આપીએ જ છીએ. આ જ વસ્તુ આપણે વિચારપૂર્વક કરતા થઈ જઈએ તો આપણી પારમાર્થિક સેવા કરવાની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધ્યાં જ કરશે. . . .

[ચક્ષુ — ૧]

મંજરી ૨૮ મી

બુદ્ધિભેદ

[અજ્ઞાની ગમે તેવું શિથિલ જીવન ગુજારે તો તેને માફ કરી શકાય, પણ વિદ્વાનને માફી કેમ મળે? વિદ્વાન ઉપર ખેવડી ફરજ છે : એક પોતાનું કલ્યાણ સાધવાની અને બીજું અવિદ્વાનોને માર્ગદર્શન કરાવવાની. તેણે પોતાને ખાતર પોતાનું જીવન ઉત્તમ રાખવું જ જોઈએ, પણ બાળાં ભોળાં મને જોઈ મારું અનુકરણ કરશે એ ખ્યાલ રાખીને પણ પોતાનું જીવન તંતોતંત રાખવું જોઈએ. આમ માબાપો ઉપર પોતાનાં બાળકોને પદાર્થપાઠ આપવા ખાતર પણ પોતાનું જીવન ઉત્તમ રાખવાની ફરજ આવી પડે છે. તે જ પ્રમાણે શિક્ષક ઉપર વિદ્યાર્થીઓને ખાતર. સેવક ઉપર દેશબંધુઓ ખાતર, પોતાનાં જીવન ઉપર સખ્ત પહેરો રાખવાની જવાબદારી આવે છે.

આ ફરજ કે જવાબદારી વિદ્વાનને દુઃખનું કે ભારનું કારણ છે એમ સમજવાનું નથી. ઇશ્વરની એ પરમ ઉપકારક કુદરત છે કે તે જવાબદારી તો માણસને ભારે પ્રેરણારૂપ નીવડે છે. પોતાનાં વહાલાં બાળકો ખાતર શું માબાપો મહાપ્રયત્ન પોતાના જીવનની આદતો બદલતાં જોવામાં આવતાં નથી? ઉત્તમ શિક્ષકો શું હમેશાં કહેતા નથી કે અમારા વિદ્યાર્થીઓના સહવાસથી જ અમે અમારા જીવનમાં અખંડ જગૃતિ રાખી શકીએ છીએ? પોતાના દરિદ્ર દેશબંધુઓની સેવાની લાયકાત મેળવવા ખાતર અનેક દેશસેવકોએ ફકીરી લીધાનાં ઉદાહરણો આપણા દેશમાં કેટલાં બધાં મળે છે? બાળાં ભોળાં ખાતર પોતાનું જીવન તંતે ગાળવાની વિદ્વાનની ફરજ છે એ ભાષા જ બરાબર નથી. સાચા વિદ્વાનને તેઓને ખાતર જીવવાની અંતઃપ્રેરણા થતી હોય છે, તેના જીવને તેમ ક્યાં વિના એન જ પડતું નથી.]

[કુધટ કા પટ ખોલ રે—એ લયમાં]

તારું તંતે^૧ રે જીવન—

જ્ઞાની હો તો ગાળ રે;

જ્ઞાન-ખાળને તુજ જીવનથી, ઉચ્ચ જીવન પર વાળ રે. તારું
હો ખેલે કુદરતને ખોળે, કુદરતનાં એ લાલ રે;
લોળાંના મનમાં તું જ્ઞાની ! બુદ્ધિભેદ ન ધાલ રે. તારું
શ્રેય કેવા ગૂંથે જ્ઞાની ! ગૂઢ અને ગૂંચાળ રે;
ખાળકને પશુ જીવન કેરા, કરી દે સરળ સવાલ રે. તારું
જ્ઞાની હો તો જ્ઞાન પ્રકાશે, મારગડા અજવાળ રે;
પાથર મા અંધારે તારી, જ્ઞાનાડંબર-જાળ રે. તારું
જ્ઞાની ધર્મ-અધર્મ વિચારી, ચાલે નિર્મળ ચાલ રે;
અજ્ઞાનીને નવ અથડાવે, અવળા અંતરિયાળ રે. તારું
જ્ઞાની હો તો જ્ઞાનપ્રભાવે, આતમ-સંયમ પાળ રે;
લોગી થઈ સૌને ભરખે તો, લોળાંના શા હાલ રે ? તારું
અજ્ઞો શ્રદ્ધા હારી ખેસે, ચેતે જ્યારે જવાળ રે;
જ્ઞાની હો તો બળતી જવાળે, સૌથી પહેલો ચાલ રે. તારું
જ્ઞાની હો તો તો કેળવ તારી, જીલલડી વાચાળ રે;
ખાળાં લોળાંને પા પ્રીતે, ગીતા-ગીત રસાળ રે. તારું

શબ્દાર્થ

૧. તંતે=તંતોતંત, વધતું નહિ કે ઊણું નહિ એમ, પ્રમાણસર.

*

ભગવદ્ગીતા

ન બુદ્ધિમેદં જનયેત્ અજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્ સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્ યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ [૩-૨૬]

મંજરી ૨૬ મા

પૂરા નો ધર્મ

[અધૂરા જ્ઞાનનું મોટું જોખમ છે કે તે માણસને અભિમાની બનાવે છે. તે અજ્ઞો તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોતો થાય છે. તેઓ કંઈ સમજતા નથી, જડ છે, ગુલામ રહેવાને જ સરજાયેલા છે, એમ અધૂરો પોતાના ગુમાનમાં માનીને ચાલે છે.

વળી અર્ધદગ્ધનું જ્ઞાન જેટલું અધૂરું તેટલો તે જ્ઞાની હોવાનો ડોળ વધારે કરશે. તે હમેશાં એમ બતાવવા મથે છે કે ખીજાઓ મારા કરતાં ઓછા છે, નીચા છે. નીચાને ઊંચે આણવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તો આજુએ રહ્યો, પણ આવો અર્ધદગ્ધ માણસ તો નીચાઓને ઊંચે ચડવાનો પ્રયત્ન કરતા જોઈ અસ્વસ્થ થાય છે. મારાથી તે વધી ન જાય એની જ ચિન્તામાં રાત દિવસ રહે છે.

પૂરા નું જ્ઞાન કેવું હોવું જોઈએ, પૂરા ની વૃત્તિ અધૂરા પ્રત્યે કેવી હોવી જોઈએ એનું આ ગીત વિવેચન કરે છે. અથવા આ ગીત સૂચવે છે કે પોતાના જ્ઞાન ઉપર પૂર્ણતાનો કળશ ચડાવવા ખાતર મનુષ્યે કેવી વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ.]

[ધ્રુવદેવ કા પદ બોલે છે — એ લયમાં]

પૂરો^૧ હોય તો જ્ઞાની !

પૂર અધૂરાંમાં પ્રાણ રે;

જેઓ હોય તો માની !

નીચાંને આપને માન રે.

પૂરો^{૧૦}

પૂરા બડા ! તને પૂરણતાનું, વાધ્યું બહુ અભિમાન રે;

ફૂદી અધૂરાને માથે ચડ્યો તો, હેઠા પડ્યો, થઈ હાણુ રે ! પૂરો^{૧૦}

અજ્ઞાને અસ્પૃશ્ય ગણી તું, કેમ ચડયો આસમાન રે ?
 લોંચ આવી સૌ ખેડૂત લેગો, ખેડ તુમે મેદાન રે. પૂરો ૦
 માનનો દૂબળો મોટો શાનો, હોય લલે રાજન રે ?
 દાનનો દૂબળો દાનો શાનો, હોય લલે ધનવાન રે ? પૂરો ૦
 જ્ઞાનનો દૂબળો જ્ઞાની શાનો, હોય લલે વિદ્વાન રે ?
 કર્મનો દૂબળો યોગી શાનો, બેસી ધરે લલે ધ્યાન રે ? પૂરો ૦
 સેવાનો દૂબળો સંત જ શાનો, વસે લલે જઈ રાન રે ?
 પ્રેમનો દૂબળો ભક્ત જ શાનો, રટે લલે ભગવાન રે ? પૂરો ૦
 ‘અલ્પ અને આ તો સ્વારથ-અર્ધ’, કેમ ચડે એને જ્ઞાન રે ?
 એમ કહે જો તું નાસ્તિક થઈ ને, શા ખપતું તારું જ્ઞાન રે ? પૂરો ૦
 ‘ગામઠી ગૌરવહીણુ બધા આ, સુધરે કેમ હેવાન રે ?’
 ગુણી ! જો તું ગળિયો^૨ થશે તો, તું શાનો ગુણવાન રે ? પૂરો ૦
 માંદાંને માયે^૬ રોગ મટે નહિ, સેવાથી થાય સુહાણું રે;
 ભોળાંને ભાંડયે ભાન ચડે નહિ, પ્રેમથી પીગળે પહાણું^૭ રે. પૂરો ૦
 સ્વભાવનો બળવતો બાપુ ! વેગ તો સિંધુ સમાન રે;
 જ્ઞાની ગોથાં ખાય તો ભોળાં, કેમ ટકે નાદાન રે ? પૂરો ૦
 તારો પોતાનો તું અનુભવ જ્ઞાની ! નમ્ર થઈ ચિત્ત આણુ રે;
 પ્રેમ-ઉત્તેજન પામત નહિ તો, ક્યાં હોત તારું સ્થાન રે ? પૂરો ૦
 મેલાં ઘેલાંની સૂગ મેલી, પ્રેમથી ઘાલને સ્નાન રે;
 બાળાંને ભોળાંથી લાજ મા, એની કેળવ સૂઝ ને સ્નાન રે. પૂરો ૦
 કુદરતનાં બાળૂડાં પર થા, કેમળ કમળ સમાન રે;
 પૂરા રે ! અધૂરાંને પા મધુરાં, ગીતાનાં પયપાન રે. પૂરો ૦

સાચકાથ

૧. પૂરો = પૂર્ણ જ્ઞાની, કૃત્સ્નવિદ્.
૨. ગળિયાં = ભારી નાખો તોપણ બહે નહિ એવો બળદ, સર્વ આશા હારી બેઠેલો.
૩. પહાણું = પથ્થર.

*

બાબવદ્ગીતા

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાન્ અકૃત્સ્નવિદો મન્દાન્ કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ [૩-૨૯]

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાન્ અપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ [૩-૩૩]

મંજરી ૩૦ સી

સ્વમાતા તેવો સ્વધર્મ

[જેવો પોતાની માતા ઉપર આળકને નૈસર્ગિક પ્રેમ હોય છે તેવો જ નૈસર્ગિક પ્રેમ આપણને આપણા પોતાના સ્વદેશ ઉપર, આપણા સ્વધર્મ ઉપર, આપણા પોતાના ધંધા ઉપર, આપણી સમક્ષ આજે આવી પડેલા કર્તવ્ય ઉપર હોય જ છે. પણ અસંસ્કારી દુષ્ટ પુત્રો જેમ મોટા થઈને સ્વમાતાની સેવા કરતા નથી, તેમ આપણે પણ કાયર થઈને સ્વકર્તવ્યો અજ્ઞવવામાંથી છટકી જઈએ છીએ. સ્વધર્મથી લાજવું અથવા કાયર થવું, અને પરધર્મ સહેલો લાગવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી જ. તે સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે; તેની કાયરતામાંથી, તેના કામક્રોધાદિમાંથી જન્મી છે, અને તેવી સ્થિતિમાં રહેવું ભયાવહ છે.]

[ક્યોં સોચા ગફલત કા માતા — એ લયમાં]

સૌને સૌનો સ્વધર્મ અણું ન ! સર્વ ધર્મથી છે સારો,
સારામાં સારા પરધર્મથી, સ્વધર્મનો મહિમા ન્યારો. સૌને૦
તારે તારો ધનુ-ધર્મ^૧ તો રાશ-ધર્મ^૨ મારે મારો,
લાણું^૩ તો મુજ સ્વધર્મ લોપું, ગવે^૪ ધર્મ ગળે તારો. સૌને૦
ગૃહીધર્મ^૫ અભ્યાગતતર્પણ,^૬ લિક્ષુધર્મ લિક્ષાહારો;^૭
પેટભરો ગૃહી ધર્મબ્રષ્ટ ને, ચાટો લિક્ષુ લિખ્ખારો.^૮ સૌને૦
પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ, જીંચનીચની નહિ પાળો;
ધર્મનિષ્ઠ લાંગી મસ્તકમણિ^૯ લપટ પ્રાક્ષણ ચાંડાળો. સૌને૦

રવિ તપે, શશી સુધા જ વર્ષે, કેણુ અકારો કુણુ ખ્યારો ?
 નિજનિજ ધર્મ રહે જગતારક, ધર્મ ચુકે તો જગ-મારો. સૌને
 અગણુ પિંડ,^{૧૦} પ્રહ્લાંડ અનંતા, ધર્મે ખેલ બધો ધાયો;
 અસંતુષ્ટ એક અણુ ભયંકર, ઘર તણુ પરઘર ભમનારો.^{૧૧} સૌને
 રંક-રાણી કે કુખડી-નમણી, જીએ અવર જતી જૂઠારો;
 તનને^{૧૨} મન જનની તે જનની, ધર્મ નોય એ જગધારો. સાને
 ધર્મ શ્રેષ્ઠ નહિ, ધર્મ દુષ્ટ નહિ, દુષ્ટ-શ્રેષ્ઠ પાલનહારો;
 ગીતાગાયન ઝીલ પરંતપ ! સ્વધર્મ શોભવને તારો. સૌને

શબ્દાર્થ

૧. ધનુધર્મ = ક્ષત્રિય તરીકે ધનુષ્યબાણ ધરવાનો ધર્મ.
૨. રાશધર્મ = સારથી તરીકે ઘોડાની લગામ પકડવાનો ધર્મ.
૩. લાજી = જો હું સારથીનું કામ હલકું માની શરમાઉં.
૪. ગર્વ = હું તો ધનુર્ધારી ક્ષત્રિય છું એવા ગર્વથી.
૫. ગૃહીધર્મ = ગૃહસ્થાશ્રમીનો ધર્મ.
૬. અભ્યાગતતર્પણ = અતિથિને ખાનપાનાદિથી તૃપ્ત કરવા.
૭. ભિક્ષાહારો = ભિક્ષાથી આહાર મેળવવો તે.
૮. પેટભરો — ભિખારો = ગૃહસ્થ જો અતિથિસત્કારનો ધર્મ ન બજાવે તો તે ગૃહસ્થ નહિ પણ પેટભરો લેખાય, સંન્યાસી જો ચાટા થાય એટલે કે સારું ભોજન સદા શોધતો ફરે તો તે ભિક્ષુ એટલે સંન્યાસી નહિ પણ માગણમાં ખપે.
૯. મરતકમણિ = માથાનો મુગટ એટલે કે માનને પાત્ર.
૧૦. પિંડ = દેહધારી જીવો.
૧૧. અસંતુષ્ટ — ભમનારો = એક અદૃપ અણુ પણ જો પોતાનું કુદરતી સ્થાન છોડી ખોટા સ્થાને જવાનો આગ્રહ રાખે તો તે જગતનો નાશ કરી નાખે.
૧૨. તન = પુત્ર.

ભગવદ્ગીતા

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ

પરધર્માત્ સ્વચ્છિતાત્ । [૩-૩૫]

*

અનાસક્તિયોગ

સમાજમાં એકનો ધર્મ ઝાડુ કાઢવાનો હોય ને બીજાનો ધર્મ હિસાબ રાખવાનો હોય. હિસાબ રાખનાર ભલે ઉત્તમ ગણાય છતાં ઝાડુ કાઢનાર પોતાનો ધર્મ છોડે તો તે બ્રષ્ટ થાય ને સમાજને હાનિ પહોંચે. ઇશ્વરના દરબારમાં બંનેની સેવાની કિંમત તેમની નિષ્ઠા પ્રમાણે અંકાશે. ધંધાની કિંમત ત્યાં તો એક જ હોય. બંને ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી પોતાનું કર્તવ્ય કરે તો મોક્ષને સરખા યોગ્ય બને છે.

[અ. ૩ નં.]

મંજરી ૩૧ મી

શિર સાટે સ્વધર્મ

[ગમે તેવો સુંદર અને સુકર સ્વધર્મ પણુ કોઈક દિવસ માણસને કસોટીએ ચડાવે જ છે. તે ઘડીએ જો તે કાયર નીવડી પલાયન કરે તો તેની કિંમત કોડીની થઈ જાય. એક રાજા પ્રજાજનોનો ન્યાય સારી રીતે તોળી આપે છે ને વાહવા મેળવે છે, પણ તેના ન્યાયીપણાની ખરી પરીક્ષા તો પોતાના અનાચારી પુત્રનો ન્યાય તોળવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે જ થાય છે. વેપારી મોટા વેપારો ખેડી ધન કમાય છે અને નગરશેઠ બની હરખાય છે. પણ દેશ ઉપર દુષ્કાળ ઊતરે અથવા પરચક ફરી વળે તે વખતે પોતાનું ધન પ્રજામાં લૂંટાવી દેવાની હિંમત તે દાખવશે ? એક ખેડૂત ખેતીવાડી કરી પોતાના કુટુંબખીલા સાથે લહેર કરે છે. પણ એકાદ દિવસે કોઈ જીલમી સત્તાધીશ તેની પાસે વેઠ માગતો આવે છે. રૂચત માગતો આવે છે, અને ધમકીઓ દેતો આવે છે, તે દિવસે તે સુખશાંતિને વલાલાં કરી બધું અપમાન નીચી મૂંડીએ સાંખી લેશે કે સુખશાંતિનો ભોગ આપી સ્વમાનની રક્ષા કરશે ? તેને માટે એ કસોટીની પળ છે. એવી કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યો તેણે જ સ્વધર્મનું પાલન કર્યું, ધન માન સુખ કીર્તિ મળ્યાં ત્યાં સુધી જ પાલન કર્યું તેની શી કિંમત ?]

[‘કયો’ સોચા ગફલત કા માતા ’—એ લયમાં]

આજ લગી પ્રેમે હે અર્જુન ! તને સ્વધર્મ ધાર્યો છે;
સ્વધર્મ શિર સાટે પાળ્યાનો, આજ હવે તુજ વારો છે. આજ
અર્થ મળ્યા ને કામ ફળ્યા તો, ધર્મ તેટલો ધાર્યો છે;
કઠણ પડ્યો કે લાગ્યો કાયર, વેપારી વણઝારો તે. આજ

ગાય આંધી કેઈ મૂઠ ગૃહસ્થે, નિત્ય દૂધ દૂહોયાં હોંશે; ·
 વસુકી કે ઝટ હાંકી મૂકી, એ ખળ બરકત શું જોશે ? આજઁ
 માત પિતાની સેવા પામી, પુત્ર થયો પાંખાળો છે;
 સેવ્યા ટાણે તજ્યાં માવતર, પુત્ર નહીં પણ પહાળો તે. આજઁ
 ભાવ ભરોસો બતાવવાનો, અવસર જ્યારે પાડ્યો છે;
 નિર્ભય થઈને રહે સ્વધર્મે, એ પથ ગીતા ભાખ્યો છે. આજઁ

*

ભગવદ્ગીતા

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ । [૩-૩૫]

મંજરી ૩૨ મી

ઘાતક ધર્મ પરાયો છે

[કાયર સદા પોતાના ધર્મને નિંદે છે, પોતાનું કપાળ ફૂટે છે અને બીજનએ કેવા નસીબદાર છે, કેવા ફાવી ગયા છે એમ કહી તેમની ઈર્ષ્યા કરે છે. પરંતુ બીજના એ રૂપાળા દેખાતા ધર્મો પાળવાની ફરજ તેના ઉપર આવી પડે તો તે તેનાથી પણ નાસે, કારણ પોતે સ્વભાવે જ કાયર છે.

આવા અર્થમાં પરધર્મોને ભયાવહ કહ્યા છે. તે વસ્તુતાએ ભયાવહ નથી, તે તે ધર્મોના પાળનારાઓનું તો તે કલ્યાણ કરે છે. ભયાવહ છે આપણી પોતાની કાયરતા, જે આપણને આવી પડેલા કર્તવ્યથી ભગાડે છે. આપણે પોતાની જાતને છેતરીએ છીએ, આપણે મનમાં દલીલ કરીએ છીએ કે હું કાંઈ કાયરતાથી સ્વધર્મ તજતો નથી, મારો સ્વધર્મ ખૂબ ભૂંડો હોવાથી તે તજું છું. આ સિવાય બીજું ગમે તે કરવાનું હોત તો હું ખુશીથી તે કરત. આમ આત્માને છેતરવો એ જ ભયાવહ છે.]

•

[‘હ્યો મોયા ગફલત કા માતા’ — એ લયમાં]

સ્વધર્મ અર્જુન ! આજ અચાનક, કેમ કરડવા ધાયો છે ?
વિપ્રધર્મમાં આજે ક્યાંથી, ગુણસાગર ઉભરાયો છે ? સ્વધર્મ
જ્ઞાતિબંધુ દેખી તું ક્ષત્રિય ! સ્વધર્મથી શું ભાગ્યો છે ?
આજે સહસ્રા સ્વધર્મ કડવો, વિપ્રધર્મ મન ભાવ્યો છે ! સ્વધર્મ
મહારથી થઈ જીવનભર ગૂઝ્યો, ગાંડીવ ગજવ્યું વણુશોયે;
કયા યુદ્ધમાં સગાં કોકનાં, રડ્યાં નહીં લાંબી પોકે ? સ્વધર્મ
વિપ્રભાવનો પૂરો અનુભવ, તેર વર્ષ વનવાસો તે,^૧
ક્ષાત્ર સ્વભાવન ભૂલ્યો ક્ષણ પણ, રણનું રટણ કયું રોજે. સ્વધર્મ

પાંચાલીનો દમ^૨ ચોટલો, ભરી સભા અપમાન્યો જે;
 તે પર શું નહિ તેર વર્ષ તેં, ધર્મરાજને તાળ્યો છે? સ્વધર્મ^૦
 વનવાસે તો વિપ્રધર્મથી, મરવા સમ શરમાયો જે;
 કુરુક્ષેત્રમાં તે તું પાંડવ! ભૈક્ષ્યવૃત્તિ^૩ પર ધાયો છે! સ્વધર્મ^૦
 જ્યારે જ્યારે ધર્મ પરાયો, ગુણગુણથી ઉભરાયો છે;
 પરગુણનું તો નામ જ, કપરા સ્વધર્મથી અકળાયો છે.* સ્વધર્મ^૦
 મોહક તેથી મહાભયંકર, અર્જુન! ધર્મ પરાયો છે;
 માતૃરૂપ તું કપટ-પૂતના — તેની ગોદ ભરાયો છે. સ્વધર્મ^૦
 ચેત ચેત રે ચેત ધનંજય! ગીતાનાદ સુણાયો છે;
 સ્વધર્મમાં રહી લલું નિધન^૪ ને, ઘાતક ધર્મ પરાયો છે. સ્વધર્મ^૦

શબ્દાર્થ

૧. વિપ્રભાવનો — વનવાસો તે=તું તેર વર્ષ વનવાસમાં રહ્યો તે વખતે તને ભિક્ષાવૃત્તિ પર નિર્વાહ કરવાનો અને કશી જ માલમિલકત વિના રહેવાનો એટલે કે બ્રાહ્મણનું જીવન ગાળવાનો અનુભવ સારી રીતે મળી ચૂક્યો છે.
૨. દમ=દપ્ અથવા અભિમાન ભરેલો.
૩. ભૈક્ષ્યવૃત્તિ=ભિક્ષા પર નિર્વાહ કરવા તે, એટલે બ્રાહ્મણના આચાર.
૪. જ્યારે જ્યારે — અકળાયો છે=માણસને જ્યારે જ્યારે સ્વધર્મ-પાલનનો કંટાળો આવે છે અને ખીલ્યોના ધર્મો કેવા સુંદર અને સહેલા છે એવો ભાસ થાય છે ત્યારે તેણે સમજી લેવું કે તેને પર-ધર્મના ગુણો દેખાયા તે તો ભાસ માત્ર છે. ખરી વાત એ જ છે કે તેને પોતાનો સ્વધર્મ કપરો લાગ્યો છે, તે પાલન કરવાની તેનામાં હિંમત ખૂટી છે, તેમાંથી તેને છટકા જવું છે. ખીલના ધર્મને પણ જ્યારે તે પોતાનો બનાવશે ત્યારે વળી તે તેનાથીયે છટકવા દેવશો.
૫. નિધન=મરણ.

*

ભગવદ્ગીતા

પરધર્મો મયાવહઃ । [૩-૩૫]

મંજરી ૩૩ માં

અવતાર

[ગીતાજીએ આ અમર શ્લોકોમાં સંસારનો એક સનાતન ઐતિહાસિક અનુભવ રજુ કર્યો છે. કયા દેશમાં અને કયા યુગમાં કોઈ ને કોઈ વાર નિરાશાનાં વાદળ ઘેરાયાં નહોતાં? પરંતુ શું કોઈ યુગનાં વાદળ કાયમનાં ટક્યાં હતાં? શું દરેક દેશને અને દરેક યુગને બરાબર યોગ્ય ક્ષણે આશાનું કિરણ દર્શાવનાર કોઈ ઉદ્ધારક મળી રહ્યો નહોતો? શું આપણો આખો સમાજ દીન હીન દૂબળો બની ગયો જણાય છે? તોપણ નિરાશાને સ્થાન નથી. આપણા હૃદયમાં તો બળ દૂપાયેલું પડ્યું જ છે. આપણી અંદરથી જ કોઈ નર જાગશે, જે આત્મબળ જાગૃત કરી આપણી નબળી છાતીમાં બળ પ્રેરશે. શું આપણી આખી પેઢી પામર બની ગઈ છે? તોયે નિરાશ શા માટે થવું? માનવસમાજ અમર છે. આપણી પછી બીજી પેઢી અને તેની પછી ત્રીજી પેઢી આવવાની છે, અને એકાદ પેઢીમાંથી એકાદ સમર્થ પુરુષ પાકશે જ, જે આપણા આત્મામાં દૂપાઈને રહેલા બળનો આપણને પુનઃ પરિચય કરાવશે. સર્વ દેશોમાં ને સર્વ યુગોમાં આવો અનુભવ થયો જ છે. આપણે માટે જ ઈશ્વર તે નિયમ તોડશે એવી અશ્રદ્ધા શા માટે રાખીએ?]

*

વર્ષે વર્ષે મેઘવૃષ્ટિ ને

યુગે યુગે અવતાર, અર્જુન!

સૃષ્ટિ નવપલ્લવતા ધરશે,^૧

હૃદયો સત-સંચાર,^૨ અર્જુન! વર્ષેં

કૂડા કચરા વધશે જ્યારે, ઘોશે મૂશળધાર,^૩ અર્જુન!

ધર્મ રસાતળ જાશે જ્યારે, ઉદ્ધરશે અવતાર, અર્જુન! વર્ષેં

તૃણશાં તુચ્છ થશે જન જ્યારે, મળશે ખાતરનાર^૪, અર્જુન!

મુદ્દા દિલમાં ચાનક ભરશે, ગીતાનો હુંકાર^૫, અર્જુન! વર્ષેં

શબ્દાર્થ

૧. સૂષ્ટિ — ધરશે = પાનખર ઋતુમાં ઝાડો ફૂંઠાં જેવાં બની જાય છે, તેમાંથી જીવ ભેડી ગયો હોય એમ લાગે છે, પણ તે જ ફરી પાછાં નવાં પાન ધારણ કરી સજીવન થાય છે.
૨. હૃદયે સત-સંચાર = માણસ મનનો દુખખો બની જાય છે ત્યારે તે સત્ય, ધર્મ, રામ સૌ ઉપરની શ્રદ્ધા ખોઈ ભેરે છે. કોઈ અવતારી પુરુષ આવીને તેના હૃદયમાં સતનો — શ્રદ્ધાબળનો સંચાર કરશે.
૩. મૂશળધાર = ધોધમાર વરસાદ.
૪. ખાતરનાર = ખાતર ફેંકેને કસદાર બનાવનાર.
૫. હુંકાર = સિંહગર્જના.

*

ભગવદ્ગીતા

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમ્ અધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ [૪-૭]

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ [૪-૮]

*

અનાસક્તિ યોગ

અહીં શ્રદ્ધાળુને આશ્વાસન છે, ને સત્યના — ધર્મના — અવિચળ-પણાની પ્રતિજ્ઞા છે. આ જગતમાં ભરતીઓટ થયાં જ કરે છે, પણ અંતે ધર્મનો જ જય થાય છે. સંતોનો નાશ નથી થતો, કેમ કે સત્યનો નાશ નથી થતો. દુષ્ટોનો નાશ જ છે, કેમ કે અસત્યને અસ્તિત્વ નથી. આમ જાણી મનુષ્ય પોતે કર્તાપણાના અભિમાનથી હિંસા ન કરે, દુરાચારે ન ચાલે. ઇશ્વરની અકળ માયા પોતાનું કામ કર્યે જ જાય છે. આ જ અવતાર કે ઇશ્વરનો જન્મ. વસ્તુતાએ ઇશ્વરને જન્મવાપણું હોય જ નહિ.

[અ. ૪ શ્લો.]

મંજરી ૩૪ મી

કર્મકોશ નહિ, પણ કર્મયોગ

[પ્રમાતિયાના રાગ]

હૃદયના શુષ્ક ને બુદ્ધિના સુસ્ત જે,
જહિં તહિં ઢૂંઢતા કર્મ-કોઠા;
વ્યથા ગોથાં નહિ ખાઓ ગીતા મહીં,
અવર અંથો ઘણા મોટ મોટા. હૃદયના૦

કર્મ નરનારનાં, કર્મ પરિવારનાં,
જાતિના, વર્ણના ભિન્ન ધંધા;
ધર્મ સંસારના, ધર્મ સંન્યાસના,
એ બધા શાસ્ત્રના અંથ જૂઠા. હૃદયના૦

સાતસેં શ્લોકમાં સાતસેં લોકનાં
ચોઠાં મેં નથી ત્યાર^૧ દીધાં;
'ઠાર^૨ અધ્યાયમાં 'ઠાર સંપ્રામના
વ્યૂહ-નકશાય છાપ્યા ન સીધા. હૃદયના૦

લાવિ સહુ રાષ્ટ્રનાં, લાવિ યુગ માત્રનાં,
સામટાં મેં નથી ધાન રાંધ્યાં;
લાવિને શિર મેં ભૂત લાદ્યાં નથી,
લાવિના મેં નથી હાથ બાંધ્યા. હૃદયના૦

ભાગ્યવંતા જ આ છૂટથી રાયજો,
 હક્કથી ભાગજો ભાગ્યમંદા;
 મંદ તે કર્મ-કેશો જ ઉથલાવજો,
 સુર ગીતા તણી યોગવિદ્યા. હૃદયના૦

આજી જોજો અને બાજી જોજો વળી,
 આગલી પાછલી પૂંજ સુધ્યાં;
 કાળ ને દેશ, સંજોગબળ સમજજો,
 પંડની પ્રકૃતિ પણ જન્મસિદ્ધા. હૃદયના૦

શાસ્ત્રના લેખ ઊકેલજો આદરે,
 સાદરે સેવજો જ્ઞાનવૃદ્ધા;
 કાઢજો તાલ સમબુદ્ધિથી જીવનનો,
 રોપજો તેહ પર સખળ શ્રદ્ધા. હૃદયના૦

ભોગ ને લોભ તણ, લોકહિતરત રહો,
 કેળવો બુદ્ધિની સુભગ સમતા;
 હૃદયને માહરી ભક્તિથી દૃઢ કરો,
 પ્રગટશે જીવનપથ શોકહર્તા. હૃદયના૦

દેહ પડું પડું થશે, બુદ્ધિ બળું બળું થશે,
 ઝણઝણી ઊઠશે હૃદય-પડદા;^૩
 આખરે સ્ફુર્તિની કૂટશે મંજરી,
 ઊઠશે સુસ્તીની મંદ શરદા. હૃદયના૦

આપનાં^૪ ધર્મક્ષેત્રો જ જે નિયત કરી,
 ઉતરશે યુદ્ધમાં વીર યોદ્ધા;
 એહવા અજીનો સર્વને રથ ચડી,
 નિત્ય ગીતા હું ગાઈશ પ્રોઢા. હૃદયના૦

शब्दाथ

१. तयार=तैयार.
२. 'ढार=अढार.
३. देछ पडु पडु—हृदय-पडदा=(हृदयमंथन वेणुमे थती विह्वलतातुं
आ वलुन छ.)
४. आपनां=पोतानां.

*

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ [४-१६]

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ [४-१७]

મંજરી ૩૫ મી

જ્ઞાનની રેતી

[જે જ્ઞાન સદ્ગુરુને સેવીને મેળવવાનો ગીતાજી આગ્રહ કરે છે તે કયું જ્ઞાન ? તે સામાન્ય અક્ષરશિક્ષણ ન હોય એ તો દેખીતું છે. એ છે પોતાનો સ્વધર્મ કયો તેનું જ્ઞાન, પોતાના જીવનનું ધ્યેય કયું એનું જ્ઞાન, પોતાનું વિશિષ્ટ યજ્ઞકર્મ કયું એનું જ્ઞાન.]

*

[પ્રભાતિયાનો રાગ]

શ્રી ભગવાન બોલ્યા

જ્ઞાનીને બોજ, કોઈ યોગીને બોજ,
 કોઈ તત્ત્વદર્શી તણું શોધ શરણું;
 જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન તુષમાન થઈ બોધશે,
 બોલશે તત્ત્વ ખરું સ્વાનુભવનું. જ્ઞાનીને૦

ના જતો ગાજતો, તર્જની દાખતો,^૧
 તાકતો તીર શ્રુતિ સ્મૃતિ વચનનું;
 ભક્તિ શ્રદ્ધા તણું સમિધ લઈ, નમ્ર થઈ,
 શિષ્યભાવે જઈ આલ ચરણું. જ્ઞાનીને૦

ખેડજે ભૂમિને પ્રથમ પ્રણિપાતથી,
 વાળજે વારિ સેવાનું ઝરણું;
 વાવજે ધીજ જીવન્ત પરિપ્રશ્નનાં,^૨
 પાકશે જ્ઞાન-ધન મોહ-હરાણું. જ્ઞાનીને૦

અર્જુન બોલ્યા :

જ્ઞાની ક્યાં શોધવા? યોગી ક્યાં ઢૂંઢવા?

શરણ શોધું હવે શેં અવરનું?

આજ ગીતા તણો સુદઢ રથ સાંપડ્યો,

સજગ^૩ સારથિપણું કૃષ્ણવરનું.

જ્ઞાનીને૦

શબ્દાર્થ

૧. તર્જની દાખતો = વિતંડાવાદી સમજવા માટે નહિ પણ સામાને ચૂપ કરવા તર્જની (પહેલી આંગળી) ખતાવી ખતાવીને સાચી ન્હી દલીલખાજ કરે છે, તે રીતે.
૨. જીવન્ત પરિપ્રશ્ન = કેવળ ચર્ચા ખાતર કહાવેલા નહિ પણ જેના સમાધાન વિના પાતાનું હૃદય વિહ્વળ થઈ બેઠતું હોય એવા સંશયો.
૩. સજગ = જાગૃત, હાજરહાજર.

*

ભગવદ્ગીતા

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાને જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ [૪-૩૪]

*

અનાસક્તિયોગ

જ્ઞાન મેળવવાની ત્રણ શરતો — પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન, સેવા, આ યુગમાં ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. પ્રણિપાત એટલે નમ્રતા, વિવેક; પરિપ્રશ્ન એટલે ફરીફરી પૂછતું; સેવા વિનાની નમ્રતા ખુશામતમાં ખપવાનો સંભવ છે. વળી જ્ઞાન શોધ્યા વિના નથી સંભવતું, એટલે ન સમજાય ત્યાં લગી શિષ્યે ગુરુને નમ્રતાપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછ્યા કરવા, એ જિજ્ઞાસાની નિશાની છે. આમાં શ્રદ્ધાની જરૂર છે. જેને વિષે શ્રદ્ધા ન હોય તેની તરફ હાર્દિક નમ્રતા ન હોય; તેની સેવા તો ક્યાંથી જ હોય?

[અ૦ ૪ શો]

મંજરી ૩૬ મી

જીવનયુદ્ધ

[ગીતાની ભાષામાં જેને કર્મ કહે છે તેને આજની આપણી ભાષામાં આપણે જીવન કહીએ છીએ. બાહ્યું ખેસવું હરવું ફરવું એ સર્વ શારીરિક ક્રિયાઓ કર્મો જ છે, પણ ગીતાને કંઈ તે કર્મની વાત કરવાની નથી. તે તો યજ્ઞકર્મની જ વાત કરે છે. ખાવું પીવું ને વધવું એ જીવન ખરું, પણ ગીતા તો સેવામય જીવનની જ વાત કરે છે. તેવા જીવનને પાપ કે અંધન માની નાસવું નહિ એવો તેનો ઉપદેશ છે. સેવામય જીવન ગુજરતાં યુદ્ધો ખેલવાં પડે, તોફાનો ખમવાં પડે, તે વખતે કાયર માણસ શાસ્ત્રોનાં વચનો પાછળ પોતાની કાયરતાને છુપાવે છે. તે મનને મનાવે છે. “ કર્મમાત્ર અંધનકર છે તેથી હું તે કરતો નથી, શાંતિમય જીવન ગુજરવું એ સારું છે તેથી હું જીવનમાં આવી પડતા ઝગડાઓથી દૂર નાસું છું.” ગીતાજી પાસેથી આપણે શીખીએ છીએ કે જીવન એ એક મહાન યુદ્ધ છે, ભયંકર તોફાન છે, તેમાં તરી પાર કિતર્યા વિના કંઈ મીઠી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકવું નથી. તેનાથી નાસનારનું જીવન શાન્ત દેખાય છે, પણ તે તો રમશાનની શાન્તિ જ છે.]

*

[સૌનું કરો કલ્યાણ -- ની લયમાં]

જીવન જીવી અર્જુન ! જાણ,

માંહીથી ઝરશે ગીતાજ્ઞાન.

જીવન નિશ્ચે જ્ઞાન પ્રસવશે, રજની તે જેમ ભાણ.^૧ જીવન૦

જીવન બાપુ ! પૂજન પ્રભુનું, નહિ નહિ પાપ પ્રમાણ.^૨ જીવન૦

જીવ્યામાં જો પાપ, લલા શું, શબ થઈ સૂવું સ્મશાન ? જીવન૦
 જીવન-ખેલો ખેલ ખુશીથી, ભેરુ કરી ભગવાન. જીવન૦
 જીવનયુદ્ધોનો થા ચોક્કો, યજ્ઞાર્થે દે પ્રાણ. જીવન૦
 નહિ તારે, પણ ડારી મારે, તટ-જેયાં^૨ તોફાન. જીવન૦
 આવ આવ જીવનસાગરમાં, લે આ ગીતા-વહાણ. જીવન૦

શબ્દાર્થ

૧. ભાણુ = સૂર્ય (ભાનુ)
૨. નહિ — પ્રમાણ = જીવન એ પાપ છે એવું ન માન.
૩. તટ-જેયાં = કિનારા પર રહીને દૂરથી જોયેલાં.

*

ભગવદ્ગીતા

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તર્સર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કંવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ [૪-૨૧]

મંજરી ૩૭ ગી

જ્ઞાનાગ્નિ

[આ જીવન સેવાર્થે જ ગાળવું, સ્વધર્મપાલનમાં જ અર્પણ કરવું એવી દૃઢ શ્રદ્ધા, એવું પવિત્ર જ્ઞાન આપણને સૌને એક દિવસે થશે જ એવું ગીતાનું વચન છે. આજે ભલે આપણે પાપ અને દૂષણાપણાના અધારામાં ગોથાં ખાતા દેખાઈએ, એક દિવસ જ્ઞાનનો સૂર્ય આપણાં હૃદયમાં ઝગશે જ. અનેક પાપીઓ પાપમાં વેગભેર ધસ્યે જતા હતા, પણ અચાનક કોઈ ધન્ય પળે તેમનામાં શ્રદ્ધા જન્મી અને તેઓના જીવનની દિશા તત્કાણે પલટાઈ ગઈ. અકિતઓનાં તેમ જ પ્રજ્ઞઓનાં જીવનમાં સદાય ખનતો આવો ચમત્કાર કાણે નથી જાયો ?]

*

[જંગો પ્રજ્ઞરાજ કુંવર, નંદકે દુલ્હારે — એની લયમાં]

શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

પાવનમાં પાવનતમ,

જગમાં નહિ જ્ઞાન સમ,

કાળાં પ્રજ્ઞવાળી તમ, અંતર અજવાળે.

અર્જુન બોલ્યા :

ગીતાનું જ્ઞાન ચૂઢ,

હું તો પ્રભુ ! પાપમૂઢ,

ભૂલેલો શુદ્ધ બુદ્ધ, ગાંડીવને ચાળે.^૧

શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

ગીતા—રવિ થશે. ઉદય,

પાપ પામશે જ વિલય,

કમળ સમું તાત ! હૃદય, વિકસશે સુકાળે.^૨

ખાંડવ^૩ ! તવ ખાંડવ વન^૪,
 વ્યાપ્યું છે ઘેર ઘન,
 યાશે ક્ષણ માંહી હહન, જ્ઞાન-અનલ આળે.
 સરિતા બે તીર ભરી,
 નાવિક શું બચ ડરી ?
 ગીતાની જ્ઞાન-તરી^૫, સજ્જ સદા આરે.

શબ્દાર્થ

૧. ખાંડવનં આળે = હું મોટા ખાંડવધારી થોડો છું એવા અભિમાનના આળે ચડીને.
૨. સુકાળે = સમય પાકશે ત્યારે.
૩. ખાંડવ = અશુભન.
૪. ખાંડવ વન = ખાંડવ વન જેવું રાક્ષસોથી ઘેરાયેલું હલું તેવું મોહ, નિરાશા, નિર્બળતા આદિથી ઘેરાયેલું જીવન.
૫. તરી = નોકા.

*

ભગવદ્ગીતા

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ [૪-૩૬]
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ [૪-૩૭]
 तद्धि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत् स्वयं योगसेवितः कालेनात्मनि विन्दति ॥ [૪-૩૮]

*

અનાસક્તિયોગ

ગીતાના કૃષ્ણ ભૂતિર્મત શુદ્ધ સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. . . .

[પ્રસ્તાવના]

મંજરી ૩૮ મી

ચાકરીનું મૂલ

[આપણે ક્ષણિક ભોગવિલાસ મેળવવા ખાતર લોકોનાં વૈતરાં કરીએ છીએ, દેહ ધસીએ છીએ, બંધન ને અપમાન ઉઠાવીએ છીએ. પણ એટલું જ દેશને અર્થે, ભગવાનને અર્થે ક્યાં કરીએ છીએ ? ભગવાનને અર્થે કામ કરવું એટલે નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરવી. એમાં આગળથી પગાર હરાવવાનો ન હોય. કૃપાળુ ભગવાનની કૃપા હોય તો ફળ આપે, કૃપા ન હોય તો ન પણ આપે. અશ્રદ્ધાવાન આપણે એટલું જોખમ ખેડતા ક્યાં તૈયાર છીએ ? આકી શ્રદ્ધા રાખી ભગવાનની જરા જેટલી સેવા કરીએ તો તેણે તો ગીતામાં વચન આપ્યું છે કે ‘જે મને ભજે છે તેને હું સામો ભજું છું.’]

*

[જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે — ની લયમાં]

શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

તારી ચાકરીનું મૂલ —

અર્જુન ! વિશ્વ ચરાચર ફૂલ;^૧

તારું પ્રેમ—સુગંધિત ફૂલ —

એનું મસ્તક-મોંઘું મૂલ.^૨કણ સારે કણ લેવા દેવા, કણિયો^૩ ક્ષુદ્ર કબૂલ;કણ લઈ આપુ સભર કણસતું, તોયે ડંખે શૂળ.^૪ તારીંશ્રીમંતો સેવી જન પામે, એક રોજનું નૂર;^૫અંમરપદ અર્જન કરે^૬ અર્જુન ! મારો થઈ મજૂર. તારીં

પરસેવાનાં પૂર થાય હા ! સ્વાસ્થ્ય-રણુમાં ચૂલ;^૭
એ પૂરો મુજ પ્રત્યે વાળો, થાયો મા જન સ્થૂળ.^૮ તારી૦

અર્જુન બોલ્યા :

બહુ ગાયાં પામરનાં ગીતો, ચૂમી પામરપદ ધૂળ;^૯
વહો હવે જીવનમાં મારા, ગીતા કૃષ્ણ ! વિપુલ.^{૧૦} તારી૦

શબ્દાર્થ

૧. રૂલ=વારી બહુ, આપી દહ.
૨. એનું—મૂલ્ય=એની કિંમત હું મારા મરતક જેટલી ગણું છું.
૩. કણિયો=અનાજનો વેપારી.
૪. ડાંખે શળ=મારા મનમાં અસંતોષનો અટકો રહે છે કે મેં પરી કિંમત ન ચૂકવી.
૫. નૂર=બાહુ, પગાર.
૬. અર્જુન કર=કમાઈ લે.
૭. પરસેવાનાં—ચૂલ=લોકો મહેનત તો એટલી બધી કરે છે કે સૌનો પરસેવા ભેગા કરીએ તો તેની રેલ વહે, પણ એ રેલ સ્વાસ્થ્યરણુમાં વહેતી હોવાથી તેમાં સમાઈ નય છે અને કોઈનું હિત કરી શકતી નથી.
૮. સ્થૂળ=જડી બુદ્ધિના.
૯. બહુ—ધૂળ=પામર લોકોની ખુશામત અને ચાકરી મેં બહુ કરી.
૧૦. વિપુલ ગીતા=એવામય જીવનની બરપૂર ગંગા.

✽

ભગવદ્ગીતા

ये यथा मां प्रपश्यन्त तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ [૪-૧૧]

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ [૪-૧૨]

અનાસક્તિયોગ

દેવતા એટલે સ્વર્ગમાં રહેનારી ઇન્દ્રવરુણાદિ વ્યક્તિઓ નહિ. દેવતા એટલે ઇશ્વરના અંશરૂપ શક્તિ. એ અર્થમાં મનુષ્ય પણ દેવતા છે. વરાળ, વીજળી વગેરે મહાન શક્તિ દેવતા છે. તેની આરાધના કરવાનું કૃણ તુરત અતે આ લોકમાં મળે છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. એ કૃણ ક્ષણિક છે. તે આત્માને સંતોષ નથી આપતું તો પછી મોક્ષ તો ક્યાંથી જ આપે ?

[અ. ૪ થી]

મંજરી ૩૯ મી

સ્વરાજ્ય-દાન

[પરમેશ્વરે મુક્તિનાં સર્વ સાધનોથી મંડિત એવું શરીર-નગરીનું સ્વરાજ્ય જીવને સોંપી દીધું છે. શું કર્મ કરવું ને શું ન કરવું, એમાં તેને પૂજ્યાપણું રાખ્યું હોત તો સ્વરાજ્યમાં તેટલી ખામી રહેત. ચડતી પડતીનાં ફળની ચાવી પણ ઈશ્વરે પોતાની મુનસફી ઉપર રાખી નથી. કર્મના કુદરતી કાયદા પ્રમાણે તે થયે જાય છે, પણ પરમેશ્વરે આપણને ખરું ખોટું, ધર્મ અધર્મ, ચડતી પડતી વગેરે સમજવાની બુદ્ધિ બક્ષી છે, તેની મદદથી સ્વરાજ્ય ભોગવવાનું છે. સ્વરાજ્યની સ્થિતિ સ્વતંત્ર ભિન્નજનના જીવને ઘણી જ પ્રિય છે. તેઓ ચડે છે, પડે છે, વળી પાછા ઊઠે છે, એમ ઘડતા ઘડતા પૂર્ણતાને પામે છે. પણ ગુલામી વૃત્તિના અને બુદ્ધિના દૂષણા જીવે સ્વરાજ્યને જીતી શકતા નથી. કોઈક દોરનારો ન હોય તો તેઓ ફિકરમાં અધમૂઆ થઈ જાય છે. કોઈ નાકમાં નાથ પહેરાવી પાછળથી હાંક્યા કરે તો તેઓ વૈતરું કરશે, પણ જીવનની દિશા જાતે જ દરાવતાં તેમનું મગજ ચડશે અને ગણિયા થઈને ભોંય પર પડશે.]

*

[જો સમ રાજે રે તેને કુળ મારી શકે — એને મળતો રાજ]

નવ દરવાજાની નગરી^૧ રે, ઘડી તારે રે કાજ;
 ઘડી તેવી તુજને ધરી, ભોગવ પૂર્ણ સ્વરાજ. નવ૦
 દામ નહિ, કર છે નહિ રે, નહિ વેઠ કે બ્યાજ^૨;
 સોળ કળા ખીલે તાહરી, અંત એટલી દાઝ. નવ૦
 ચડતી જોઈ મુખ પામશું રે, પડતી જોઈને લાજ;
 હક્કમાં હાથ ન ધાલશું,^૩ કરજે મનગમતું રાજ્ય. નવ૦
 ધૂધવતા હવે સાગરે રે, છોડું તારું જહાજ;
 દિલ ધડકે પણ આ જ રે, પૂર્ણતાનો ઇલાજ.^૪ નવ૦

દુઃખમાં શૌર્ય જ દાખજે રે, દમજે શત્રુસમાજ;
 સુખમાં સંયમ પાળજે, મારી રાખજે લાજ. નવ૦
 રાજતિલક કરી આટલી રે, શીખ આપું છું આજ;
 ઇચ્છે તો આ પુષ્પની કળી, નહિ તો કાંટાળો તાજ. નવ૦
 છેલ્લો આ કોલ તને હઠિં રે, વહાલા પાંડવરાજ!
 ધાવાને સજ્જ સદાય હું, સુણી આત્મ અવાજ. નવ૦
 દીનતા કદી ન દાખજે રે, ગીતા લઈને રે ગાજ;^૫
 વિશ્વને કાં તો પ્રકાશજે, કાં તો થાજે તારાજ. નવ૦

શબ્દાર્થ

૧. નવ દરવાજાની નગરી = મનુષ્યદેહ, જેનું સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય ભગવાને જીવને સોંપી દીધું છે.
૨. દામ — વ્યાજ = તારી પાસેથી વેઠ કે ખાંડણી મારે લેવી નથી. તને મેં ખાંડિયા નહિ પણ સ્વતંત્ર રાજ બનાવ્યા છે.
૩. દુઃખમાં હાથ ન ધાલશું = રાજ્યને આબાદ કરવું કે નાશ કરવું એ તારી પોતાની સત્તાની વાત છે, તેમાં હું વચ્ચે નહિ પડું. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જીવનના પ્રયાગો કરજે, અને સુખ દુઃખ ભોગવી ભોગવીને ઘડાજે.
૪. પૂર્ણતાનો કલાજ = પૂર્ણતા પામવાનો માર્ગ.
૫. ગીતા લઈને રે ગાજ = ગીતાના શિક્ષાન્તો જીવનમાં કોતારી વીરતાથી જીવનયુદ્ધ ખેલ.

*

ભગવદ્ગીતા

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
 नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ [૬-૧૩]
 न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तेते ॥ [૬-૧૪]

મંજરી ૪૦ માં

સમતા

[ભક્તિ શરવીરની સાચી --- નો દાળ]

જ્ઞાનનો ચરમ સાર^૧ સમતા;પૂર્ણ એ વિકસિત માનવતા.^૨

જ્ઞાનનો ૦

યુગ યુગના માનવ અનુભવનો, નિચોડ છે સમતા. જ્ઞાનનો ૦

સૃષ્ટિનાં ફળ સમ સૌનાં, કાં-ભૂખે જન મરતા? જ્ઞાનનો ૦

જ્ઞાન તણું સૌ સમાન વારસ, કાં વ્યાપી જડતા? જ્ઞાનનો ૦

પશુ પંખી સૌ પ્રજા પ્રભુની, સૌ હકનું ચરતાં. જ્ઞાનનો ૦

કાળા પીળા ગોરા સૌમાં, રક્ત લાલ ફરતાં. જ્ઞાનનો ૦

બ્રાહ્મણ ભંગી ભેદ વૃથા, સૌ શિક્ષણથી ખીલતાં.^૩ જ્ઞાનનો ૦

વણોં તો સુખ સગવડના, નહિ ચડતા ઊતરતા. જ્ઞાનનો ૦

સૌ સોનો જો ધર્મ પાળીએ, કયાં રહી અણસમતા? જ્ઞાનનો ૦

બ્રાહ્મણ વિદ્યા પાય, ગાય પણ પાતી પય ગમતાં. જ્ઞાનનો ૦

ગજ શોભાવે સ્વારી તો ઘર શ્વાનો સાચવતાં. જ્ઞાનનો ૦

સમથી આવ્યાં સમમાં જાવું, વચ્ચે અણસમતા. જ્ઞાનનો ૦

અકળ બ્રહ્મ જો પ્રકટ જુઓ તો, વિસ્તારે સમતા.^૪ જ્ઞાનનો ૦

અર્જુનના પ્રિય મોહન ઘટઘટ, સમતા થઈ રમતા. જ્ઞાનનો ૦

સંત અસંતની સમાન સેવા, કર ગીતા ભજતાં. જ્ઞાનનો ૦

શબ્દાર્થ

૧. ચરમ સાર=અંતિમ રહસ્ય.

૨. પૂર્ણ — માનવતા=માનવીનો પૂર્ણ વિકાસ થયેલો ત્યારે ગણાય ત્યારે તે સમત્વબુદ્ધિનો શિક્ષ કરે.

૩. સૌ — ખીલતાં=ફેળવણીથી સર્વ મનુષ્યો વિકાસ પામે છે.
 ૪. અકળ — સમતા = પરબ્રહ્મ અકળ હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન શક્ય નથી, પણ તેનો મુખ્ય ગુણ સર્વમાં સમસમાન વ્યાપી રહેવું એ હોઈ જો આપણે પણ પોતાના જીવનમાં સમતા આણીએ તો આપણને પરબ્રહ્મની કંઈક ઝાંખી એ સમતામાં થશે.

*

ભગવદ્ગીતા

વિશ્વાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિં હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ [૫-૧૮]

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ [૫-૧૯]

*

અનાસક્તિયોગ

(જ્ઞાનીઓ સૌને વિષે સમદૃષ્ટિ રાખે છે) એટલે કે સહુની તેમની આવશ્યકતા પ્રમાણે સેવા કરે છે. બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલની પ્રત્યે સમભાવ રાખવો એટલે બ્રાહ્મણને સર્પ કરડે તો તેનો દંશ જેમ જ્ઞાની પ્રેમભાવથી ચૂસીને તેને વિષમુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે તેમ જ ચાંડાલને વિષે તેવી સ્થિતિમાં વર્તશે.

[અ૦ ૫ મો]

મંજરી ૪૧ મા

આત્મોદ્ધાર

[આત્માનું બળ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સૂતેલું પડેલું છે. તેને જાગૃત કરવાનાં સાધનો શરીર, ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ સૌને મળેલાં છે. કાયરો તેને નિરુપયોગી રાખી તુચ્છ જીવડાં જેવું જીવન ગુજારે છે. વીર પુરુષો તેનો લાભ ઉઠાવી મહાત્મા બને છે. જે જે મહાત્માઓ થઈ ગયા છે તે ચમત્કારથી થઈ ગયાની વાત મિથ્યા છે. તેઓ આપબળથી જ તેવા થયા. લોકો કહે છે કે અમે તો નાના હતા, નબળા હતા, તેથી પાછળ રહ્યા, ઇશ્વરે અમને કમનસીબ કર્યા તેથી અમે વધ્યા નહિ. પણ આ બધાં કાયરતા છુપાવવાનાં બહાનાં છે. સૌમાં આત્મોદ્ધાર કરવાની શક્તિ છે જ.]

*

[બ્રહ્મ તો થયું રે દેવળ—ની ક્ષયમાં]

બંધુથે તારો તું ને, વેરીથે તું જ તારો,
બંધુ ને વેરી કોઈ નહિ બહારના રે જ;
તારે તે વારે^૧ બંધુ, મારે તે વારે વેરી,
સૂત્રો તુજ હાથે નિજ ઉદ્ધારનાં રે જ.

૧

મેલાં રહી મરવું એને કોણ રે બચાવે બાપુ ?
શુદ્ધિના ભોગીને ગંગા દ્વારમાં રે જ;
સૂતા રહી ખાવું તેને, ખાવાનું હું કાં આપું ?
હાથ પગ આપ્યા મેં તો હાડમાં રે જ.

આંખ આપી તોયે અંધા, કાન આપ્યા તોયે બહેરા,

લક્ષ આપો તો તો દારો જ્ઞાનનાં રે જી;

મનની વીજળીને ચોળી ઘોળી કાં દીલી પાડો ?

તણખા ઝરવા દો એકધ્યાનના રે જી.

૩

નાનાં ને ચોટાં નહિં ને, જાડાં ને દૂબળાં નહિ,

આત્માનાં બળ છે માનવ માત્રમાં રે જી;

કવિઓ પેગંબર મોટા માંદગી જ બળથી પાડ્યા,

સંદેશા મેં નહોતા દીધા કાનમાં રે જી.^૨

૪

સત્યનું શૂર રાજ હરિશ્ચંદ્રે દાખિયું તો,

પ્રગટ્યું તું બાળકડા પ્રહલાદમાં ચે જી;

તપનું બળ સાધી શિવજી પૃથ્વી ડોલાવી'તી તો,

ઓછાં તપ નહોતાં ધ્રુવકુમારનાં ચે જી.

૫

જ્ઞાનનો સાગર મુનિવર વ્યાસે ડાળેલો તેવો,

શુકદેવે જનમં ધરતાં વારમાં રે જી;

સદેહે વિદેહી થયા જનક મહારાજ મોટા,

જિણો એ શુભ નહિ પેલા વ્યાધમાં^૩ ચે જી.

૬

શૂરા થાશે તે સૂરજ જેવા જ દીપશે ને,

કાયર બદબદશે કાયર જીવડાં રે જી;

સળગો વા ટાઢાં રહો, મેં તો ભરપૂર પૂર્યા,

આત્માના તેલે સર્વે દીવડા રે જી.

૭

શૂરા અર્જુન રે ! બહુ બહુ રણના રણધીર બંકા !

ઊતર ઊતર જીવનસંગ્રામમાં રે જી;

વા આવો, વાદળ ફાટો, અંધારાં ઘોર છાઓ,

ભય શો ? ગીતાનો દીપક હાથમાં રે જી.

૮

શબ્દાર્થ

૧. તારે તે વારે = જ્યારે તું પોતાની જાતને તારે છે તે વખતે.
૨. સંદેશા — કાનમાં રે જી = અમુક સંત પેગંબરોને ભગવાને સ્વપ્નમાં જ્ઞાન દીધું હતું કે કાનમાં છાના છાના સંદેશા દીધા હતા તેથી તેઓ જ્ઞાની થયા એવી કથાઓ સાંભળવામાં આવે છે, પણ તે ખરું નથી.
૩. વ્યાધ = મહાભારતમાં જેની કથા આવે છે તે ધર્મ-વ્યાધ, જે કસાઈનો ધંધો કરવા છતાં જ્ઞાની હતો.

*

ભગવદ્ગીતા

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानम् अवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः ॥ [૬-૫]

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ [૬-૬]

મંજરી ૪૨મી

ચિત્તનો દીવો

[‘ભૂતું તો થયું રે દેવળ’ — ની લયમાં]

અર્જુન બોલ્યા :

નિર્વાત ઘરમાં દીવો ટમ ટમ ટમકે,^૧

ચિત્તડું મારું તો ચમ ચમ ચમકે,^૨

તુજ વિષુ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?

અડગ આસન પર ખોડી કાયા નવ મારી ચસકે,

તોય મારું ચિત્તડું થડ થડ થડકે,

તુજ વિષુ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?

આંખો નવ પલકે, મારું મોઢું નવ મલકે,

તોય મારું ચિત્તડું સળળળ સળકે,

તુજ વિષુ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?

સ્વાદોને માર્યા ફટકે, ગંધોને ખાળ્યા ભડકે,

તોય મારું ચિત્તડું લળ લળ લળકે,^૩

તુજ વિષુ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?

અન્ન તોળી ખાધાં કાંટે, ઊંઘ માખી ઘટકે ઘટકે,^૪

તોય મારું ચિત્તડું ભોગો ભરખે,

તુજ વિષુ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?

નિર્ભય મુજ ભોંયરામાં ચક્રહું સરખું નવ ફરકે,
 તોય માનું ચિત્તડું ફડ ફડ ફડકે,
 તુજ વિણ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?
 ગામ ધામ છોડી હું તો ખેડો વનચરને પડખે,
 તોય ચિત્તડું ઊકરડે જઈ ભટકે,
 તુજ વિણ મારી વેદના કોણ કૃષ્ણ ! પરખે ?

શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

ધીર ધર ધીર મહારથ ! રણિયો^૧ થઈ કાં તું ભડકે ?
 જક્કડ^૨ ચિત્ત જ્યાંથી જ્યાંથી છટકે,
 જગ જોશે જે આ બુદ્ધમાંય^૩ અર્બુન^૪ જળકે.
 તાતાં બહુ તીખાં તારી, કંમરમાં શસ્ત્રો ભટકે,
 ચિત્તડું પણ જે દિન તુજ કર જળકે,^૫
 ઊમળકાથી ભેટીશ તાત તુજને હરખે.

કવિવચન

નિર્વાત ધરમાં દીવો ટમટમ ટમકે,
 અર્બુનનું ચિત્તડું તેવું ટમકે,
 રોમે રોમે ગીતાની જ્યોત એને જળકે.

શબ્દાર્થ

૧. ટમ ટમ ટમકે = શાન્ત એકધારી જ્યોતથી બળે છે.
૨. ચમ ચમ ચમકે = ચમક ચમક કરતું કંપતી જ્યોતથી બળે છે.
૩. લખ લખ લખકે = ભતભતના સ્વાદો માટે ખંખે છે.
૪. ઘટકે ઘટકે = ઘડીઓ માપી માપીને.
૫. રણિયો = રણશરો.
૬. જક્કડ = તાણી ઝાલ.
૭. આ બુદ્ધમાંય = મનોવૃત્તિઓને વશ કરવાના બુદ્ધમાં.
૮. ચિત્તડું — જળકે = ચિત્ત રૂપી અદૃશ્ય શસ્ત્રને પણ શિક્ક ફરી જ્યારે તું પોતાના હાથમાં ધારણ કરશે.

अथवदगीता

योगी युञ्जीत सततं आत्मानं रहसि स्थितः ।
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ [६-१०]
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नस्त्युच्छिन्नं नातिनीचं बैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ [६-११]
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये ॥ [६-१२]
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ [६-१३]
 प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ [६-१४]
 नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।
 न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ [६-१५]
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ [६-१७]
 यदा विनियतं चित्तं आत्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ [६-१८]
 यथा दीपो निवातस्थो नैगते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ [६-१९]
 यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतत् आत्मन्येव वशं नयेत् ॥ [६-२६]

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
 एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ [६-३३]
 चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत् दृढम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ [६-३४]

શ્રીભગવાનુવાચ

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ [૬-૩૫]

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત્તિરિતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ [૬-૩૬]

*

ગીતાબોધ

આ અધ્યાયમાં પ્રાણાયામ આસનાદિની સ્તુતિ છે. પણ યાદ રાખવાનું છે કે તેની સાથે જ બ્રહ્મચર્યની એટલે બ્રહ્મને પામવાના યમ નિયમાદિના પાલનની આવશ્યકતા ભગવાને કહી છે. આસનાદિ એકલી ક્રિયાથી કદી સમત્વને ન પમાય એ સમજ લેવાની જરૂર છે. આસન પ્રાણાયામાદિ મનને સ્થિર કરવામાં, એકાગ્ર કરવામાં થોડીક મદદ કરે, જો તે હેતુથી તે ક્રિયાઓ થતી હોય તો. નહિ તો તેને બીજા શારીરિક વ્યાયામની જેમ સમજ તેની શરીર પૂરતી જ કિંમત આંકવી. શારીરિક વ્યાયામરૂપે પ્રાણાયામાદિનો બહુ ઉપયોગ છે અને વ્યાયામોમાં આ વ્યાયામ સાત્ત્વિક છે એમ મારી માન્યતા છે. શારીરિક દૃષ્ટિએ એ કેળવવા યોગ્ય છે. પણ તે વડે સિદ્ધિઓ મેળવવા અને ચમત્કારો જોવાને અર્થે આ ક્રિયાઓ કરાય છે, એથી લાભને બદલે હાનિ થતી મેં જોઈ છે.

[અ. ૬ કો.]

મંજરી ૪૩ મી

યોગબ્રહ્મ

[જગતમાં આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ કે માણસો મોટાં કાર્યો આદરે છે, પણ દૈવયોગે આદરેલાં અધૂરાં મૂકીને તેઓ ચાલી નીકળે છે. તેવા પ્રસંગે અર્જુનના જેવી જ આપણને સૌને નિરાશા થઈ આવે છે. કુદરતમાં શું ન્યાય જેવું કંઈ નથી જ? લાગણી જેવું કશું જ નથી? એમ આપણે વિમાસણમાં પડીએ છીએ. વિશેષે કરીને જ્યારે યોગબ્રહ્મ પુરુષનો પોતાનો કશો દોષ આપણે દેખતા નથી ત્યારે તો આપણી નિરાશાનો પાર રહેતો નથી. તેના ઉત્સાહમાં ખામી નહિ, આવડતમાં ખામી નહિ, ભાવનામાં ખામી નહિ; તેણે નહિ શ્રમચોરી કરેલી, નહિ કાયરતા દાખવેલી. છતાં દૈવ કેમ રંગમાં ભંગ પાડ્યો? સ્વ. મહાદેવભાઈ પૂ. ગાંધીજીની સાથે કારાવાસમાં સિધાવેલા. કેવા ઉત્સાહમાં, કેવા ઉમંગમાં, કેવા જ્ઞાનપૂર્વક? કૃર દૈવે એ કશાનો ખ્યાલ ન રાખ્યો અને તેમના આત્મપ્રીયને ઝડપી લીધું. આવું જોઈએ છીએ ત્યારે ક્ષણભર નિરાશાથી નાસ્તિક જ બની જવાય છે. જગતમાં કોઈ પરમેશ્વર જેવી વસ્તુ ન જ હોવી જોઈએ, સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય જેવી વસ્તુઓ ન જ હોઈ શકે એવું માનવાનું મન થઈ જાય છે. જગત આપણને એક ભયંકર નરકસ્થાન જેવું લાગે છે. એવી અમંગળ ધડીએ ગીતાજી આપણા કાનમાં મધુરી બંસરી વાય છે:—

न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

અને તે સાંભળી આપણી નિરાશા ઊડી જાય છે, જીવન ફરીથી ઉત્સાહમય બને છે.]

*

રે થાકી હેઠે પડિયું.....એક પંખેરું,

રે ગગનમાર્ગથી ખરિયું....રે પંખેરું.

સૌ ટોળા સંગ ચઢ્યું'તું....રે પંખેરું,
આનંદે બિડયે જતું'તું.....રે પંખેરું.
બહુ લાંબી લીધેલ વાટ....રે પંખેરું,
સાગર વન ગિરિના ઘાટ....રે પંખેરું.
એક ખરિયું તેમાં થાકી....રે પંખેરું,
જેની પાંખો હતીઓ કાચી....રે પંખેરું.
પથખાંધ્યાં^૧ શું કરે અન્ય....રે પંખેરું ?
આ ત્રકડે નિર્જન વન....રે પંખેરું.
પગ બીચા લબડી પંખ....રે પંખેરું,
શિર ઠરડ્યું પહોળી ચંચ....રે પંખેરું.

*

ધન ગગને ધસમસ ધાતાં....રે વાહળાં,
ત્યાં અણધાર્યા વા વાતા....રે વાહળાં.
એક વાહળી પડી અટૂલી....રે વાહળી,
ઓ ઓ ચાલી દળછટી....રે વાહળી.
વીલૂડી પામી નાશ....રે વાહળી,
નહિ ફરી આવનની આશ....રે વાહળી.
આ એવું એક વીલું^૨....રે પંખેરું,
જીવ ગયો તોય હજી લીલું^૩....રે પંખેરું.

*

શું જીવન અમ આલાશે....રે કેશવજી !
કોઈ ફર કાળ-ઉચ્છ્વાસે^૪....રે કેશવજી ?
મુજ પડયા ખડયાની આરત^૫....રે કેશવજી !
શું થશે ન કદી કૃતારથ....રે કેશવજી ?

સુખ અલપ જીવનનાં મંથન....રે કેશવજી !
 શું રણવગડાનાં કંકન....રે કેશવજી !
 આની અંત સમાની પાંખ....રે કેશવજી !
 કેવી છેલ્લા ચત્તની સાખ^૧....રે કેશવજી !
 એની જો આ ફાટેલ આંખ....રે કેશવજી !
 કેવી હજી ધ્યેય પર તાક^૭....રે કેશવજી.
 અમ અંત કાળનાં વલખાં^૮....રે કેશવજી !
 શું તે પણ તૃણશાં હલકાં....રે કેશવજી !
 અમ અલપ જનોની રાડ....રે કેશવજી !
 નહિ સુણુશો હૈયાફાડ....રે કેશવજી !

*

ત્યારે કૃષ્ણે વાઈ મધુરી....રે બંસુરી,
 માંહિ પ્રેમસૂરને પૂરી....રે બંસુરી.

*

કોઈ કરે અલપ કલ્યાણ....રે પ્રાણસખા—
 એની ના હોય ના હોય હાણ....રે પ્રાણસખા !
 કલ્યાણકરોના છેલ્લા....રે પ્રાણસખા—
 ચત્નો હું મૂલવું પહેલાં^૯....રે પ્રાણસખા !
 એનાં ખરતાં રોમે રોમ....રે પ્રાણસખા—
 કરી ગયા જીવનનો હોમ....રે પ્રાણસખા !
 નથી સૃષ્ટિ પાણી પથરા....રે પ્રાણસખા—
 સૃષ્ટિ તો સત્કૃત નકરાં....રે પ્રાણસખા !
 આવી અંતિમ શ્રદ્ધા ધૂન....રે પ્રાણસખા—
 મારી સૃષ્ટિનું એ લૂણ^{૧૦}....રે પ્રાણસખા !

એક પંખણીનો ત્રકડાટ....રે પ્રાણસખા—
 એક વાહણીનો વિલયાટ^{૧૧}....રે પ્રાણસખા—
 હું વીણી વીણી સંભાળું....રે પ્રાણસખા !
 તે પુણ્યે સૃષ્ટિ પાળું....રે પ્રાણસખા !
 એક શિશુની ડગમગ પગલી....રે પ્રાણસખા !
 એક કવિ-ઉક્તિ અણુબિંદુ^{૧૨}....રે પ્રાણસખા !
 હું વીણી વીણી સંભાળું....રે પ્રાણસખા !
 એ પુણ્યે સૃષ્ટિ પાળું....રે પ્રાણસખા !
 એક નત્રી અધવચ ટૂટ્યો^{૧૩}....રે પ્રાણસખા !
 એક ખેડો^{૧૪} મધજળ ખૂડ્યો....રે પ્રાણસખા !
 હું વીણી વીણી સંભાળું....રે પ્રાણસખા !
 એ પુણ્યે સૃષ્ટિ પાળું....રે પ્રાણસખા !
 એક ખેડુ આશાલંગ^{૧૫}....રે પ્રાણસખા !
 એક શૂર વદ્યો રણગંગ^{૧૬}....રે પ્રાણસખા !
 હું વીણી વીણી સંભાળું....રે પ્રાણસખા !
 એ પુણ્યે સૃષ્ટિ પાળું....રે પ્રાણસખા !
 એક યોગી યોગ-પછાડ્યો....રે પ્રાણસખા !
 એક તપિયો તપસા-ઢાઝ્યો^{૧૭}....રે પ્રાણસખા !
 હું વીણી વીણી સંભાળુંરે પ્રાણસખા !
 એ પુણ્યે સૃષ્ટિ પાળું....રે પ્રાણસખા !
 એક ભક્તનયનિયું ઝીણું....રે પ્રાણસખા !
 ગીતા-વર્ષણથી ભીનું....રે પ્રાણસખા !
 હું વીણી વીણી સંભાળું....રે પ્રાણસખા !
 એ પુણ્યે સૃષ્ટિ પાળું....રે પ્રાણસખા !

કોઈ કરે અદ્ય કહ્યાણુ....રે પ્રાણુસખા !

એની કેમ થવા હઉં હાણુ....રે પ્રાણુસખા ?

*

એમ કૃષ્ણે વાઈ મધુરી....રે બંસુરી,

ગીતાના સૂરો પૂરી....રે બંસુરી.

શબ્દાર્થ

૧. પંથખાંધ્યાં=જેઓને મારે મુકરર કરેલા પંથથી ચળવું શક્ય નથી એવાં.
૨. વીલું=એકલું, આધારવિહોણું.
૩. લીલું=તાલુ.
૪. કાળ-કર્ણાસે = કાળના સુસવાટામાં.
૫. આરત=આર્તવાણી, દુઃખની ચિચિયારી.
૬. આની અંત સમાની — સાખ રે=એ પક્ષીની પસરેલી પાંખ પરથી જેઈ શકાય છે કે તેણે મરણની ઘડી સુધી ઊડવાનો પ્રયત્ન છોડ્યો નહોતો.
૭. એની જે આ — તાક રે=પંખાના મુઠ્ઠાની આંખ, જે દૂર દેશ જવા તે નીકળેલું તેની દિશામાં તાકી રહેલી જણાય છે, તે બતાવે છે કે મરતાં સુધી તેના મનમાં એ દૂર દેશનું જ રટણ હતું.
૮. વલખાં=તડકડાટ, પ્રયત્ન.
૯. કહ્યાણુકરોના — પહેલા રે જીવનના સામાન્ય દિવસોમાં કરેલી મહેનત કરતાં જીવનના છેલ્લા શ્વાસ લેતાં કરેલી મહેનતની કિંમત મારે મન વધારે છે.
૧૦. સૃષ્ટિનું લૂણુ=જગતનો સાર. રસોઈ લૂણુ અથવા મીઠા વિનાની કીકા થઈ જાય તેવું જગત જેના વિના નીરસ બની જાય.
૧૧. વિલયોટ=વિલય પામવું, અદ્ભુત થવું.
૧૨. કવિ-ઉક્તિ આણુ-છીકલી=કોઈ કવિએ બહુ ભાવનાથી રજુ કરેલું એકાદ અસ્પષ્ટ વચન, જે સુંદર લાગે છે પણ જેને સમજાવનાર કોઈ રહ્યું નથી.

૧૩. દૂટ્યો = થાકીને ખિસી પડેલો.
૧૪. ખેડો = વહાણ.
૧૫. ખેડુ આશાભંગ = જેણે આશાભેર ખેતી કરી પણ આણધારી આફતમાં તેનું ફળ ઝડપાઈ ગયું છે એવો ખેડુ.
૧૬. વહ્યો રણગંગ = યુદ્ધરૂપી ગંગામાં તણાઈ ગયેલો, રણક્ષેત્રમાં મરણ પામેલો.
૧૭. તપસા — દાઝ્યો = તપ કરતાં દાઝી ઊઠેલો, તપની ગરમી સહન ન કરી શકેલો.

*

ભગવદ્ગીતા

અર્જુન ઉવાચ

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિ કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ [૬-૩૭]

કચ્છિન્નોભયવિભ્રષ્ટઃ સ્થિન્નાશ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ [૬-૩૮]

શ્રીભગવાનુવાચ

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યંતે ।

ન હિ કન્યાણકૃત્ કશ્ચિન્ન દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ [૬-૪૦]

મંજરી ૪૪ મી

મણિગણ

[હરિજન નથી થયો તું રે — એ કવચમાં]

મણિગણ^૧ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણુ તું એક સૂતર;
અણુતૂટ રહો સહા રે, અમારું અંતર-બાંધણુ^૨ સૂતર.

ચેતન-જડ તુજ સૂત્રે બાંધ્યાં,
તેજ-તિમિર તુજ સૂત્રે સાંધ્યાં,
વિરાટ-અણુ તુજ સૂત્રે ગાંઠ્યાં,

અંધા અમે^૩ કપૂતર—

મણુકા છૂટી પડ્યા રે, છોડી બેઠાં તારું સૂતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણુ તું એક સૂતર. ૧

સૂર્ય, ચંદ્ર ને જગતા તારા,
ધ્રુવ મેરુથી ગ્રંથિત માળા,^૪
અંતરીક્ષ શી ફરે સુતાલા!^૫

આડા અમે કપૂતર—

મણુકા ખરી પડ્યા રે, તોડી બેઠાં તારું સૂતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણુ તું એક સૂતર. ૨

દિન રજની ને રંગીન સંધ્યા,
પાવન વર્ષા, પુલક વસંતા,^૬
સૂત્રે સોહત સુભગ સુનંદા!^૭

ગાંઠા અમે કપૂતર—

મણકા જુદા પડયા રે, ખોઈ બેઠાં તારું સૂતર.

મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સૂતર. ૩

હાલક ડોલક સસ સમૂદર,
સરતી સરિતા, શાંત સરોવર,
સૂત્ર-અથિત વનજટિલ ભૂધર !

ફેગટ અમે કપૂતર—

મણકા ફૂટી પડયા રે, ફેડી બેઠાં તારું સૂતર.

મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સૂતર. ૪

જલચર ને સ્થળચર ને ખેચર,
ફીટ, જમર, મૃગરાજ ભયંકર,
સૌનાં જીવન સૂત્ર-અનુસર !

માનવ અમે કપૂતર—

મણકા મહા ભૂંડા રે, ભૂલી બેઠાં તારું સૂતર;

મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સૂતર. ૫

પ્રાણી પદારથ ખાવા ધાયા,
માંડિમાંડે લડી ધરાયા,
હું હું કરી^૯ તવ સૂત્રો કાખ્યાં !

પાપી અમે કપૂતર—

મણકા ઊડી પડયા રે, હારી બેઠાં તારું સૂતર.

મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સૂતર. ૬

ગીતાપુટ ગીતાપુટ ઉપર,
પાઈ પાઈ^{૧૦} દઢ કરેલ સૂતર,
મણકા રચી રચી પડેલ ભીતર,

વીણી વીણી બધા કપૂતર—

મણુકા મળી જાને રે, હરિ! તુજ હાર થાને એક સુંદર!

મણિગણુ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણુ તું એક સૂતર. ૭

સમ્બંધાર્થ

૧. મણિગણુ = માળાના મણુકાઓ.
૨. અંતર — બાંધણુ = એક બીજાનાં હૃદયોને એક બાંધને બાંધનાર આત્મા.
૩. અમે = અમે માનવીઓ.
૪. ધ્રુવ — માળા = આકાશનાં સર્વ નક્ષત્રો ધ્રુવની આસપાસ ફરતાં હોવાથી તારાઓ તે માળાના મણુકા અને ધ્રુવ તે માળાનો મેરુ બાસે છે.
૫. સુતાલા = સુંદર તાલ સાથે.
૬. પુલક વસંતા = મહોરેલી વસંત ઋતુ.
૭. સુભગ સુનંદી = રમ્ય અને આનંદકારી.
૮. વનજટિલ બુધર = વનોડેખી જટાયાળા પહોડો.
૯. હું હું કરી = અહંકારથી.
૧૦. ગીતાપુટ — પાઈ પાઈ = મીણના પુટ ચડાવી સૂતરને મજબૂત કરવામાં આવે છે તેમ ગીતાના પુટો ઉપરાઉપરી પાઈને.

*

ભગવદ્ગીતા

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોત્તં સૂત્રે મણિગણાં ઇવ ॥ [૭-૭]

દૈવી હોષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ [૭-૧૪]

ન માં દુષ્કૃતિનેા મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ [૭-૧૫]

મંજરી ૪૫ મી

અન્ત-સ્મરણ

['જન્મ તેરે ખાતોમે' ખીત ગયો' — ની લયમાં]

અર્જુન બોલ્યા :

રે કૃષ્ણ ! તારું એક વચન મન વસ્યું,^૧
સ્મરી સ્મરી અંતર હસ્યું. રે કૃષ્ણ ૦

“ પ્રયાણ કાળે જ્યાં મન મહાલે,
તે શું એક અમે થશું.” રે કૃષ્ણ ૦

આખર ઘડીએ જો તુજ સ્મરીએ;
ચિન્તા કારણ કશું ?^૨ રે કૃષ્ણ ૦

કવિવચન

ભોળાની સુણી ભોળી યુક્તિ,
કૃષ્ણ ચંદ્રમુખ હસ્યું. રે કૃષ્ણ ૦

શ્રીભગવાન બોલ્યા :

ભલા ! હું તારે અંત સમય ક્યાં વસું ?
વિશ્વાસે રહી ફસું.^૩ ભલા ૦

જીવન આણુ આણુ મને ખસેડી,
અન્ય રસે જો ઠસ્યું,^૪ ભલા ૦

અંતકાળ મૃગબાળ ભરત ભણ,
જન્મ ધર્યો મૃગપશુ.^૫ ભલા ૦

પૂછી જો અનુભવ યતિઓના,
જેને ઉર હું લસું.^૬ ભલા ૦

જન્મ જન્મનાં પ્રહસ્યર્થ ચરી,
જીવન કેઈ પેર કસ્યું. ભલા ૦

અન્ત-સ્મરણ જો સુલલ ઇચ્છ તો,
ગીતા ચર શ્વસુશ્વસુ.^૭ ભલા ૦

શબ્દાર્થ

૧. મન વસ્તુ = મને ગમી ગયું છે.
૨. આખર ધડીએ — કશું ? = મરણ વખતે તને યાદ કરીશું એટલે અમારો ખેડો પાર છે. જીવનમાં બધો વખત તારું સ્મરણ ન રહે તેથી અમારું કંઈ બચડવાનું નથી.
૩. વિશ્વાસે રહી ફસું = તું આખર ધડીએ મારું સ્મરણ કરશે એવા વિશ્વાસે રહું તો હું ફસાઈ એમ લાગે છે, તે ધડીએ તું સ્મરણ કરે એવાં તારાં લક્ષણ દેખાતાં નથી.
૪. ફસું = ઠાંસી ઠાંસીને બચું.
૫. અંતકાળ — મૃગપશુ = હરત મુનિએ અંતકાળ વખતે હરણના ખચ્યામાં જીવ રાખ્યો તેથી તેમને હરણનો — પશુનો અવતાર મળ્યો, જે કે આખો જન્મ એમણે ઈશ્વરચિન્તનમાં ગાળ્યો હતો.
૬. લસું = વિલસું છું, રહું છું.
- ૭ ગીતા — શ્વસુ = શ્વાસ શ્વાસમાં ગીતાના સિદ્ધાન્તને અનુસરતું જીવન ગાળ.

*

ભગવદ્ગીતા

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ [૮-૫]

યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ [૮-૬]

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ધ ચ ।

મઘ્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥ [૮-૭]

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ

વિશંતિ યત્ યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ

તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ [૮-૧૧]

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ [૮-૧૬]

મંજરી ૪૧ મી

આત્માથી પણ અદકાં

[‘દુઃખિયાનો વિસામો રે’ — ને મળતો રાગ]

સૌએ મારે સરખાં રે, નહિ વહાલાં નહિ દવલાં^૧ રે,
માને જેવાં છોરાં આપણાં.^૨

તોયે કંઈ કંઈ અદકાં રે, દીન ને મારાં દૂખળાં રે,
માને જેવાં છોરાં નાનડાં.

અને આત્માથી પણ અદકાં રે, મને ભક્તો મારાં વહાલાં રે,
માને જેવાં છોરાં કામણાં.^૩

અરે એનામાં હું તાણો રે, અને મારામાં એ વાણો રે,
છેક રહ્યાં નહિ બુઢાપણાં.

રે ના જોઈ કાણો કૂખડો રે, હું ના જોઈ સ્ત્રી કે શૂદ્રો રે^૪,
ભક્તો મારે સકળગુણા.

ભલે હોય કાલનો પાપી રે,^૫ હું મસ્તક પર હઠી થાપી રે,
બાળે પાપો ભક્તિતાપણાં.^૬

મારી ગીતા તે કોણુ ઝીલે રે ? મારો કમયોગ કોણુ ચાલે રે ?^૭
ભક્તો ! તમથી મારી પ્રીછના.^૮

શબ્દાર્થ

૧. દવલાં = અપ્રિય, અગમ્યમણાં.
૨. આપણાં = પાતાનાં.
૩. કામણાં = કમાડ.
૪. શૂદ્રો = શૂદ્ર (આ બહુવચન નથી, પણ શૂદ્રનું ગામઠી રૂપ છે, તેનો ઉચ્ચાર ‘ભૂતડો’ શબ્દના જેવો કરવો.)
૫. કાલનો પાપી = ગઈ કાલ સુધીનો, એટલે હજી હમણાં હમણાં સુધીનો.
૬. તાપણાં = અગ્નિ.

૭. ચાલે = આચારમાં ઉતારે.

૮. પ્રીછના = કદર (અંખલું ઉપરથી અંખના તેલું પ્રીછલું ઉપરથી પ્રીછના.)

*

ભગવદ્ગીતા

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોડ્ઝુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ [૭-૧૬]

તેણાં જ્ઞાની નિલ્યયુક્તઃ એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિમોડલ્યર્થમ્ અહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ [૭-૧૭]

હદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ [૭-૧૮]

સમોડ્ઠં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તં તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ [૯-૨૯]

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યક્ વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ [૯-૩૦]

*

ગીતાબોધ

.....કોઈ પોતાનું દુઃખ મટાડવા મને લગે છે, કોઈ મને ઓળખવાની ઇચ્છાથી લગે છે, કોઈ કંઈક મેળવવાની ઇચ્છાથી લગે છે, અને કોઈ કર્તવ્ય સમજી જ્ઞાનપૂર્વક મને લગે છે. મને લગવો એટલે મારા જગતની સેવા કરવી. તેમાં કોઈ દુઃખને માર્યે, કોઈ કંઈ લાભ મેળવવા, કોઈ ચાલો જોઈએ શું થાય છે એમ સમજી સેવા કરે છે, ને કોઈ સમજપૂર્વક, તે વિના રહી જ ન શકે તેથી, સેવાપરાયણ રહે છે. આ છેલ્લા મારા જ્ઞાની લક્ષણ છે ને મને બધાં કરતાં વધારે પ્રિય છે, એમ કહેવાય. અથવા કહો કે મને વધારેમાં વધારે ઓળખે છે ને મારી નજીકમાં નજીક છે.

[અં ૭ મો.]

મંજરી ૪૭ મી

ક્ષીણે પુણ્યે

['ક્યોં સોયા ગફલત કા માતા' —ની લયમાં]

ખયોં અરેરે દેવ સ્વર્ગનો,^૧ શોક કરો અબુન રે !
 આખર તેજ ગયું, તપ ખૂટયું, પુણ્ય થયું છે ક્ષીણ રે. ૧
 દીપ કોડિયું ફેંકયું ગૃહિણી, શોક કરો અબુન રે !
 આખર ટૂટયું ફૂટયું ખૂઝયું, તેલ થયું છે ક્ષીણ રે. ૨
 યજ્ઞો કીધા દાનો દીધાં, ઠીક વધાર્યું પુણ્ય રે;
 પુણ્ય વેચી જો ભોગ ખરીદ્યા, આખર જીવન શૂન્ય રે. ૩
 સુખ ને સ્વર્ગથી અવશ્ય એક દિન, વહેલું મોડું પતન રે;
 મુજ પ્રીત્યથે ખચી કરી લે, ધનને પુણ્ય તું ધન્ય રે.^૨ ૪
 સ્વર્ગ મળે વા રાજ્ય મળે, વા ફળ વા ફૂલ વા પર્ણ રે;
 ભૂતહિતારથ હવન કરી દે, — જીવનસૂત્ર સુવર્ણ રે.^૩ ૫
 ચોરીશ મા એક શ્વાસે અબુન ! શા સ્વાથે થા દીન રે ?^૪
 યોગક્ષેમ^૫ કરનારો હું છું, રહે ગીતારસ-દીન રે. ૬

શબ્દાર્થ

૧. દેવ સ્વર્ગનો = આકાશનો તારો.
૨. સુખ — ધન્ય રે = દુનિયાનું સુખ આપનાર ધન તેમ જ સ્વર્ગસુખ આપનાર પુણ્ય બન્ને મોડાં વહેલાં ખૂટવાનાં જ છે, તો તેનો ઉપયોગ ભોગવિલાસમાં શા માટે કરવો ? ઈશ્વરને અર્થે જ તે બધાં લૂંટાવીને સાર્થક કરી દે.
૩. જીવનસૂત્ર સુવર્ણ રે = એ જીવનનું સુવર્ણસૂત્ર છે, સર્વોપરિ નિયમ છે.

૪. ચોરીશ મા — દીન રે = સેવા કરતાં તને શા માટે અભચોરી કરવાનું મન થાય છે ? તારી મૂડી સાચવી રાખવાની કૃપણતા તારામાં કેમ આવે છે ? શું તને ભવિષ્યમાં શુભરો ક્યાંથી ચાલશે એની ચિન્તા પડી છે ?
૫. યોગક્ષેમ = શુભરો.

*

ભગવદ્ગીતા

ત્રૈવિદ્યા માં સૌમપાઃ પૂતપાપાઃ

યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમ્

અશ્રન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥ [૧-૨૦]

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલમ્

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્નાઃ

ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥ [૧-૨૧]

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતં ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ [૧-૨૩]

મંજરી ૪૮મી

પત્ર પુષ્પ

[૧. પુષ્કળ ધન માલ હોય તે જ ભક્ત થઈ શકે એવું નથી. પુષ્કળ શરીરબળ હોવું અને અપાર બુદ્ધિબળ હોવું એ પણ ભક્તિ માટે આવશ્યક શરત નથી. તેના વિના પણ મનુષ્ય ભક્ત બની શકે છે, પોતાના આત્માનો વિકાસ સાધી શકે છે. ભગવાનની પાસે ભાવ-ભક્તિની કિંમત છે, પૂજાપાની નહિ.

આ વિચાર સર્વે સામાન્ય શક્તિના મનુષ્યોને ઉત્સાહ આપનારો છે. જો ધનબળિયા, તનબળિયા અને બુદ્ધિબળિયાનાં જીવનો જ સફળ થઈ શકે એવો ઇશ્વરી નિયમ હોત તો આ સંસાર એક મહાન નિરાશાનું ધામ બની રહેત.

૨. આપણાં કર્મોં એ જ ભગવાનનો ખોરાક હોઈ જો આપણે આગસુ રહીશું તો આપણા સરજનહારને ભૂખે મારવાનું પાપ આપણે વહોરીશું. આપણી પાસે પકવાનો આપવાની શક્તિ ન હોય તેથી આપણે આપણા માલીકને ભૂખે મારીએ એ કેવું કહેવાય ? અને પકવાનો કંઈ રોજનો ખોરાક નથી. રોજના તો રોટલા જ હોય. અરે રોટલા ન મળે તો યે આપણે જે મળે તે તેને જમાડીએ — આછી રાખડી પણ તેને મીઠી લાગશે, જો તેમાં આપણા હૃદયનો પ્રેમ ભેળવશું તો.]

*

શ્રી ભગવાન બોલ્યા :

પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ચાપું પાણી,^૧

પ્રેમ સહિત પ્રેમીજન અર્પિત,

આરોગ્યું હું અમૃત બાણી.

પત્ર૦

અન્ન ખાઉં નહિ, નીર પીઉં નહિ,

કર્મ ખાદ્ય મુજ, કર્મ જ પાણી.^૨

પત્ર૦

હોમ, હવન, ધન-પ્રદાન, પૂજન,

મોટાંના ઘરની મિજબાની.

પત્ર૦

ખેડ-ખોદ-ખણ, કાંત-પીંજ-વણ,
 દૈનિક મુજ સાત્ત્વિક સ્થિર વાની.^૩ પત્ર૦
 ભક્તનું હરવું, ભક્તનું કરવું,
 ભક્તનું રમવું, ભક્તનું જમવું,^૪
 પ્રિય થકી પ્રિય મુજ મધુર ઉભાણી. પત્ર૦
 ભાવ ભક્તિ-ભર, લાજ તણ ધર,^૫
 પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ચાપું પાણી. પત્ર૦
 કવિવચન
 ગાઓ ગીતા, જીવો ગીતા,^૬
 ભૂખ ભાંગવા ભગવંતાની. પત્ર૦

શબ્દાર્થ

૧. ચાપું પાણી = પાણીની અંજલિ.
૨. કર્મ — પાણી = પ્રાણીઓ જે કર્મો કરે છે એ જ મારો ખોરાક છે, (તે વડે જ સૃષ્ટિ નભે છે.)
૩. ખેડ — વાની = મારું રોજનું સાદું સાત્ત્વિક અને શક્તિ આપનારું ભોજન લોકોના રોજના સામાન્ય કામધંધાઓ છે, જેવાં કે ખેડવું, ખોદવું, ગોડવું, કાંતવું, પીંજવું, વણવું.
૪. ભક્તનું હરવું — જમવું = ભક્તની સામાન્ય ચેષ્ટાઓ.
૫. ભાવભક્તિ — ધર = પૂરા ભાવભક્તિ પૂર્વક અને આવો તુલ્ય નૈવેદ્ય કેમ ધરું એવી લાજ રાખ્યા વિના, મારી પાસે રહી કર.
૬. જીવો ગીતા = ગીતામય જીવન જીવો.

*

ભગવદ્ગીતા

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયच्छતિ ।
 તદર્હં ભક્ત્યુપહતમ્ અશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ [૧-૨૬]
 યત્ કરોષિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।
 યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ [૧-૨૭]

મંજરી ૪૬ મા

ભગવાનની ભાષા

[ભગવાનની માયા કૂર થઈ આપણા જ્ઞાનને ઝાંખું કરી નાખે છે એમ કહેવું બરાબર નથી. આપણે ભગવાનને તજીને પોતાને અર્થે જ જીવીએ છીએ ત્યારે જ આપણી બુદ્ધિ ઝાંખી થાય છે. જો ભગવાનને અર્થે જીવન ગાળીએ તો તે તો સદાય આપણને બુદ્ધિયોગ આપે છે, ઝગઝગતા જ્ઞાનદીપ વડે આપણો માર્ગ પ્રકાશિત કરે છે.

ભગવાન મોટેથી બોલીને આપણને માર્ગ બતાવતો નથી, પણ તેની અનંત વિભૂતિઓ આપણને સદા સાવધાન કરી જ રહી છે. ભગવાન સામાન્ય ભાષામાં બોલતો હોત તો આપણે તેની ભાષા ભણવી પડત. વિભૂતિઓની ભાષા ભણવી પડતી નથી. નાનું બાળક પણ તે સમજી શકે છે, અભણ ગામડિયો પણ તે સમજી શકે છે, જો તેના હૃદયમાં ભક્તિ હોય, જો તે ભગવાનને અર્થે જીવન ગાળતો હોય.]

*

પુનિત ઉષા કેરા રાગ, સંભળાવું સુહાગ,^૧

તોય કેમ નહિ કેમ તાત ! જાગે નહીં ?

તને માતાના હાથ^૨ મધુર લાગે નહીં ?

મારા માતા શા હાથ મધુર લાગે નહિ ? ૧

હું જ આદિત્ય આપ, બની રોજ તપું તાપ,

તોય જાગીને કેમ કામ આપે નહીં ?

તને બાપનો પ્રતાપ^૩ અંગ વ્યાપા નહીં ?

મારો બાપ શો પ્રતાપ અંગ વ્યાપે નહિ ? ૨

- હું જ હિમગિરિરાજ, હું જ સાગર જલરાજ,
રાજ જોય તોય કેમ નમ્ર લાગે નહીં ?
તારો ગર્વ અલ્પ શું વિરાટ આગે નહીં ?
તને ગર્વ ધારતાં શું લાજ લાગે નહીં ? ૩
- હું જ જમુના ને ગંગા, કરું તૃપ્ત રાય રંક,
તોય અંગનું તું કૃપણપણું ત્યાગે નહીં !
તને ગંગાનો ઉદાર રંગ લાગે નહીં !
ભૂતહિતનો ઉદાર રંગ લાગે નહીં ! ૪
- કુરુક્ષેત્રને મેદાન, હું જ દ્વજનો હનુમાન,^૪
તોય રામનો સિંપાઈ નિજ માને નહીં !
સુદ્ધ રામનું—ન તારું કેમ જાણે નહીં ?^૫
કેમ આજ્ઞા શ્રીરામની તું માને નહીં ? ૫
- અહીં^૬ ધર્મ ધર્મપ્રાણ, તહીં^૭ બીજમ વીર્યવાન,
જેઠ મારાં સ્વરૂપ કેમ જાણે નહીં ?
મોહ મૂઝીને શૌર્ય કેમ આણે નહીં ?
કલૈભ્ય દાખતાં તું લાજ કેમ આણે નહીં ? ૬
- બની વસુદેવપુત્ર, મેં જ ધર્મ રથસૂત્ર,
તારાં જીવનનાં સૂત્ર કેમ સોંપે નહીં ?
મને જીવનનો સૂત્રધાર સ્થાપે નહીં ?
સૂત્ર સોંપતાં કરાંશુલિ કાં કાંપી રહી ? ૭
- નજર નાખે ત્યાં ઊભી, કોઈકે મારી વિભૂતિ,
તને આપે ધર્મબુદ્ધિ સ્પષ્ટ ભાષા મહીં,
એથી અધિક સ્પષ્ટ ભાષા તણી આજ્ઞા કહીં ?
એથી સોંસરા સંદેશાની આજ્ઞા નહીં. ૮

શાને ભેલું બહાર સુધી? તારી બીડ બેઠ દષ્ટિ,
મારી છૂપી વિભૂતિ તારી છાતી મહીં,
કાન માંડ તો ગીતાની ગીતિ બાણ રહી;
નાખ જીવન એ ગીતિ તણી સંગતિ મહીં.^૮ ૯

મિત્ર હો તો પાર્થ! બઠી, મારી ટાળ અપકીર્તિ,
મેં તો માયાથી બુદ્ધિ કો'ની લૂંટી નહીં,^૯
ભક્ત કાજ ભે વિભૂતિ કોટિ કોટિ રહી,
ભક્તની જ જન્મબોલીમાં^{૧૦} પ્રબોધી રહી. ૧૦

સંજ્ઞાસ્થ

૧. સુહાગ=માતાના હજવા હાથ ફરતા હોય એવા પ્રભાત સમયના શાન્ત રાગ.
૨. માતાના હાથ=ભગવાનના માતા જેવા હેતાળ હાથ.
૩. બાપનો પ્રતાપ=ભગવાનનો બાપ સમે કડક પ્રભાવ.
૪. વજનો હનુમાન=તારા રથ પર ફરકતા વજ્રમાં અંકિત હનુમાન.
૫. બુદ્ધ — બળે નહીં = હનુમાન પોતાને બૂલી રામના દાસરૂપે બધાં કામ કરતા તેમ તું આ બુદ્ધ પણ પોતાને બૂલીને અને રામની આજ્ઞા માનીને કેમ કરતો નથી?
૬. અહીં=આ સેનામાં.
૭. તહીં=સામી સેનામાં.
૮. નાખ — સંગતિ મહીં = તારું જીવન ગીતાના સૂરની સંગતિમાં—મેળમાં રાખ, એટલે કે અનાસક્તિમય બનાવ.
૯. મેં તો — લૂંટી નહીં = મેં (ભગવાને) પોતાની માયા પાથરીને સૌની બુદ્ધિ બહેરી કરી દીધી છે, એના આક્ષેપ મારા ઉપર થાય છે તે ખોટા છે.
૧૦. ભક્તની જ જન્મબોલી = હૃદયની ભાષા, કુદરતની ભાષા, કે જે ભક્તો માતૃભાષાની જેમ તરત સગજ બય છે, પછી બલે તેઓ ગમે તે દેશના કે કાળના હોય.

अथ गीता

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 वदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ [१०-१०]
 तेषामेवानुकंपार्थम् अहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ [१०-११]
 अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । [१०-१०]
 आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । [१०-२१]
 सरसाम् अस्मि सागरः । [१०-२४]
 स्थावराणाम् हिमालयः । [१०-२५]
 स्रोतसामस्मि जाह्नवी । [१०-३१]
 वृष्णीनां वामुदेवोऽस्मि । [१०-३७]
 यद्यत् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ [१०-४१]

મંજરી ૫૦ મી

છેલ્લી માત્રા

[અધાં ઔષધો હારે ત્યારે વૈદ્યો છેવટની મહામાત્રા આપે છે. તે એટલી જલદ હોય છે કે તે કાં તો રોગીને પૂરો કરે, કાં તો તેની કાયા કાંચન જેવી કરે. એમ જ્યારે અર્જુનની અશ્રદ્ધા ભગવાનની અધી દલીલોને પી ગઈ ત્યારે એમણે તેની આગળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રજુ કર્યું, પોતાનું કાળસ્વરૂપ બતાવ્યું, એટલે કે વિશ્વમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનું એકા નજરે તેને દર્શાન કરાવ્યું, જેથી હવે પછી શું થવાનું છે અને તેમાં પોતાનો ધર્મ શો છે એની તેને પોતાની મેળે સમજણ પડી જાય.]

*

[‘મારે ધર આવજો માવા’ ને મળતો રાગ.]

રોગી ! તારી આખરી યાત્રા,	
વૈદ્યે કાઢી છેલ્લી માત્રા !	
ઔષધો પી પી બિલટા વાધ્યા,	
રોગની વેલને કાંટા. ^૧	રોગી૦
રોગ નહિ કાં તો વૈદ્ય નહિ,	
એણે આગથી આંજ્યાં નેત્ર. ^૨	રોગી૦
કાળના કાનને આમળ્યા,	
તારો વૈદ્ય બિલક્ષણ પાત્ર. ^૩	રોગી૦
અજિયા ^૪ બાથબાથ આવ્યા,	
તારી છાતી કરી રણક્ષેત્ર.	રોગી૦
હાડનો ભૂકો થાઓ કે કાં તો,	
થાઓ વજ્જર ગાત્ર.	રોગી૦
હસતું રમતું રૂપ તણ,	
હરિ થાય છે વિશ્વવિરાટ.	રોગી૦

છાતીને કઠણ રાખજે,

હૃદયે રાખજે ગીતા માતા.

રાગી૦

શબ્દાર્થ

૧. ઔષધો — કાંટા = જેમ જેમ દવાઓ વધારે પીધી તેમ તેમ રોગ શાંત થવાને બદલે ક્રોધીતો જ ગયો.
૨. એણે — નેત્ર = વેંચે ક્રોધાગ્નિથી આંખો લાલ કરી.
૩. વિલક્ષણ પાત્ર = કોઈ જોવા જેવું પૂતણું છે.
૪. બળિયા = બે બળવાન મદલો — એક રોગ અને બીજો વેદ.

*

ભગવદ્ગીતા

અર્જુન ઉવાચ

દંશ્વકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ

દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ [૧૧-૨૫]

શ્રીભગવાનુવાચ

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધો

લોકાન્ સમાહૃતુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતંઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે

યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યર્નાકેષુ યોધાઃ ॥ [૧૧-૩૨]

તસ્માત્ ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ

જિત્વા શત્રૂન્ ભુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ

નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ [૧૧-૩૩]

દ્રોણં ચ મીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ

કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

મયા હતાસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠાઃ

યુધ્યસ્વ જેતાઽસિ રणे સપત્નાન્ ॥ [૧૧-૩૪]

મંજરી ૫૧મી

કૂવાનો દેડકો

કૂવાના દેડકા રે !

કૂવાના ઓ દેડકા રે !

કૂવામાંથી નીકળ નીકળ બહાર !

કૂવામાં બેઠો વાદ વહે, કરે વાતે વાતે પડકાર.^૧ કૂવાનાં
 કૂદી કૂદી તું તો સિદ્ધ કરે, માથે આકાશ આંગળ ચાર. કૂવાનાં
 વિશ્વ તારું દશ દેડકાં ને પાંચ સાત ઊંચે પનિહાર.^૨ કૂવાનાં
 હળ બાંધીદશે બાટકચા,^૩ કૂવો ગજબોયો ડ્રો'ડ્રો'કાર. કૂવાનાં
 પાંડવ કૌરવ બાટકચા, કુરુક્ષેત્રના કૂપ મોઝાર : કૂવાનાં
 “શત્રુને કાં તો સંહારશું, કાં તો કરશું વિશ્વ સંહાર.” કૂવાનાં
 દેડકાંના શબ્દો સાંભળી હસ્યા, હોઠમાં વિશ્વાધાર; કૂવાનાં
 “કૂવાનાં પાણી વણસ્યાં, વાઘ્યો દેડકાંનો પરિવાર.” કૂવાનાં
 એમ વિચારીને કૃષ્ણજી, એક દેડકો ફેંક્યો બહાર. કૂવાનાં
 ચક્કર ચક્કર ઊછળ્યો અર્જુન, આંખે આવ્યાં અંધાર ! કૂવાનાં
 “કૂવાના રહેનાર દેડકા ! હવે જોઈ લે વિશ્વ વિશાળ. કૂવાનાં
 “જોઈ લે નદીઓ, જોઈ લે નાળાં, જોઈ લે સિન્ધુ અપાર. કૂવાનાં
 “જોઈ લે સૂરજ, ચંદ્ર, તારા, ઘન ધુમ્મટનો વિસ્તાર.”^૪ કૂવાનાં
 “ચોર્યાસી લાખના સંઘમાં તારો દેડકાનો અવતાર” ! કૂવાનાં
 “વિશ્વસ્વરૂપમાં માપી લે તારો કૂપ તણો અહંકાર. કૂવાનાં

“ભીષ્મ ને દ્રોણ ને કૃષ્ણ તે કેવડા ? ભીમનો કેટલો ભાર ? કૂવાનાં
 “ધારું ત્યાં સુધી ધાંધલ સાંખું ને, ધારું કે ફેંકું ધરાય ? કૂવાનાં
 “હારવા કે અપમાનવા મારાં હાખ્યાં ન દિવ્ય દિહાર.” કૂવાનાં
 “નાનો છતાં તું તો આંખનો તારો, નાનાનો નાનો ન પ્યાર. કૂવાનાં
 “ગીતાનું ગામન ગાઈ બાણે તો, કૃપમાં વિશ્વનો સાર.” કૂવાનાં

શબ્દાર્થ

૧. કરે વાતે વાતે પરકાર = જેટલું જેટલું હું સમજવું હું તે બધામાં
તું સામી શંકા હઠાવે જ કરે છે.
૨. પનિહાર = પાણિયારીઓ.
૩. ખાટકયા = લડયા.
૪. ધન ધુમ્મટનો વિસ્તાર = આકાશનો ધુમ્મટ કેટલો વિશાળ છે તે.
૫. ચોર્યાશી — અવતાર = અનંત કોટિ સૃષ્ટિ ભગવાને રચી છે તેમાં તું
તો એક તુચ્છ દેડકો છે.
૬. ધરાય = અવશ્ય.
૭. હારવા — દિહાર = હું કેવો મોટા વિરાટ છું અને તું કેવો નાનો દેડકો
છે, એમ તને અપમાનિત કરવા, અથવા હું કેવો જામરો અને તું
કેટલો અલ્પ એમ કહી તને ખિવડાવવા મેં તને આ રૂપ બતાવ્યું નથી.
૮. ગીતાનું — સાર = જ્યાં હોઈએ ત્યાં આપણે ભાગે આવેલું કર્તવ્ય
બળવીએ તો આપણા અલ્પ જીવનથી પણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરી શકીએ.

*

ભગવદ્ગીતા

इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पदयाद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ॥ [૧૧-૭]

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં

રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્રમનન્તમાયં

ચન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટર્પૂર્વમ્ ॥ [૧૧-૪૭]

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ [૧૧-૫૪]

મત્કર્મકૃત મત્પરમો મદ્રક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ [૧૧-૫૫]

*

ગીતાઓધ

. . . ઇશ્વરના કાળરૂપનું મનન કરવાથી ને તેના મુખમાં સૃષ્ટિમાત્રને સમાઈ જવાનું છે — પ્રતિક્ષણ કાળનું આ કામ ચાલ્યા જ કરે છે — એનું જ્ઞાન આવવાથી સર્વાર્પણ અને જીવમાત્રની સાથે એક સહેજે થાય. ઇચ્છા અનિચ્છાએ એ મુખમાં આપણે આજુધારેલી કાણે પડવાનું છે. ત્યાં નાના મોટાનો, નીચા ઊંચાનો, સ્ત્રીપુરુષનો, મનુષ્ય-મનુષ્યેતરનો ભેદ રહેતો નથી. બધાં કાળેશ્વરનો એક કાળિયો છીએ એ જાણી આપણે કાં દીન, શત્રુવત્ ન થઈએ? કાં બધાની સાથે મૈત્રી ન કરીએ? એમ કરે તેને તે કાળસ્વરૂપ ભયંકર નહિ લાગે પણ શાંતિનું સ્થાન બનશે.

[અ. ૧૧ મે.]

મંજરી પર મી

વિશ્વમૂર્તિની આરતી

અર્જુન બોલ્યા :

થાઓ થાઓ પ્રસન્ન !

વિશ્વરૂપ ભગવન્ !

સહસ્ર સૂર્ય ગગન, એક સાથ જિજ્ઞા; થાઓ૦
 ઉગ્ર તેજ તુજ તેવાં, અંગો મુજ સળગ્યાં. થાઓ૦
 અણુ પણ તારું એક, ભીંત સમું બાસે; થાઓ૦
 પ્રદ્ધાંડો ગડબડતાં, તુજ શ્વાસોચ્છ્વાસે. થાઓ૦
 વરહ આપના હસ્ત, જવ^૧ મસ્તક રાખો, થાઓ૦
 નહોર સમા નખ દેખી, ડરતી મુજ આંખો. થાઓ૦
 જ્યારે આશીર્વાદ, હે વત્સલ ! વરસો; થાઓ૦
 સિંહગર્જના બાણી, થયરું મૃગસરસો. થાઓ૦
 તુજ ઇચ્છાએ વન,^૨ વિશ્વે સકળ ડોલે; થાઓ૦
 હઠ કરનારો હું તો, અદ્ય પણ^૩ તોલે. થાઓ૦
 નખ ખૂણે નવખંડ,^૩ રજકણ કુરુ તેમાંય; થાઓ૦
 રજની રજ હું અર્જુન, હઠ મુજ કરો ક્ષમાય. થાઓ૦
 જિંથે કયહાં અનંત ! કમળવદન તારું ? થાઓ૦
 નીચે કયાં પદપદ્મો ? કયાં લોચન ઠારું ? થાઓ૦

બાળ અર્થ માળાપ, કરે બાળલીલા,
વિશ્વમૂર્તિ! ફરી યાચું, સૌમ્ય કૃષ્ણ લીલા. થાઓ૦

કવિવચન

વિલીન વિશ્વસ્વરૂપ, યથા સ્વપ્નસૃષ્ટિ,
રથી પર સારથી રેડે, ગીતામૃતવૃષ્ટિ. થાઓ૦

શબ્દાર્થ

૧. જવ=જ્યારે.
૨. વન=વિશ્વરૂપી વન.
૩. ન'ખખૂણે નવખંડ=નવખંડ પૃથ્વી તમારા નખના એક ખૂણામાં સમાઈ ગઈ છે.
૪. જાંચે — ઠારું ? =હું ભયભીત થયો હોવાથી તારું મુખકમળ જોવા જાંચે નજર નાખું છું, કે તેમાં તારો પ્રેમ જોઈ મારો ભય ટાળું; તેમ તારે શરણે જવા નીચે તારા ચરણ શોધું છું. પણ હે અનન્ત, એકે દિશામાં હું તારો તાગ કાઢી શકતો નથી.

*

ભગવદ્ગીતા

સંજય ઉવાચ

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેત્ યુગપત્ ઉત્થિતા ।

યદિ ભાઃ સદૃશી સા સ્યાત્ ભાસતસ્ય મહાત્મનઃ ॥ [૧૧-૧૨]

અર્જુન ઉવાચ

અનેકબાહુદરવક્ત્રનેત્રં

પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોડનન્તરૂપમ્ ।

નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિ

પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ ॥ [૧૧-૧૬]

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितातरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ [११-२४]

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सवेत एव सर्वे ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वम्

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ [११-४०]

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ [११-४३]

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायम्

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ [११-४४]

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपम्

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ [११-४५]

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं

इच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ [११-४६]

મંજરી ૫૩ મી

ગોપાલભક્તિ

[ભક્તો વક્તોક્તિરૂપે ભગવાન પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે, જેમ કરવાની છૂટ જગતમાં એકલો ભક્ત જ ભોગવી શકે છે. મોઢેથી જાત-જાતની આજો ગણાવી છે, પણ અંતરનો ભાવ તો એ છે કે “હે ભગવાન, તમે મારા ઉપર કેટલી બધી કૃપાઓ વરસાવી છે. હું પોતાને અંદ્રવંશનો રાજા માની અભિમાન લેતો, તમારી કૃપાથી હું નમ્ર ભક્ત બન્યો છું. હું વિદ્વાતાનું ગુમાન રાખી તમારી સાથે વાદવિવાદમાં જિત્યો, પણ તમે કૃપા કરી મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો, મને સ્વધર્મ સમજાવ્યો, લોક-સંગ્રહની લગની લગાડી, હું અર્જુન છું એ મને ભુલાવી જ દીધું, મને કૃષ્ણમય બનાવી દીધો.”]

*

મેં તો ગાયોનો ગોવાળ, ભજ્યો મેં તો ગાયોનો ગોવાળ;
મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો ૦

હું પાંડુરાયનો પુત્ર,
હું ભીષ્મરાયનો પૌત્ર,
હું ધર્મરાયનો બ્રાત;

મેં આંટ આલિભત્યની ખોઈ, પૂજ્યો જાદવખાળ;^૧
મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો ૦

મારા દ્રોણ અસ્રગુરુ,
મારા વ્યાસજી વેદગુરુ,
મારા કૃપ તે કુળગુરુ;

હું ગુરુવરોનાં શિષ્યપદ તજી, મોહ્યો મોહનજાળ.
મારે શીષ મોટી આળ. મેં તો ૦

જેને આદિ વા નહિ અંત,

જેને રૂપ વા નહિ રંગ,

હું ત્યાંનો મૂળ વિહંગ;

મને ગગનથી ગળડાવી જૂત્યો ક્ષેત્ર ક્ષેતરપાળ;^૨

મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો

અંતઃસ્થ જે હ્રસ્થ,

અતિ ગૂઢ જે કૂટસ્થ,

એવા ગહનનો^૩ હું મત્સ્ય;

મને ખાડી તુલ્ય સ્વધર્મમાં, ઘેર્યો માછી માધવલાલ;

મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો

પરબ્રહ્મ જે અવ્યક્ત,

જે શુદ્ધ, બુદ્ધ, વિમુક્ત,

હું શોભું તેનો ભક્ત;

મને લોકસંગ્રહની લગાડી નટવરે પંપાળ;^૪

મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો

મને કઠણ કહી ભડકાવ્યો,

મને સરળ કહી સમજાવ્યો,

મને ભરમમાં ભરમાવ્યો;

ગાંડીવધન્વાને ગણ્યો છેક ગોપપાળ ગોપાળ;

મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો

ધરી સારથીનું મિષ,

મને પાયાં ગીતા-વિષ,

મારી કાયા થઈ ગઈ કૃષ્ણ.^૫

રાજર્ષિપદથી બ્રહ્મ હું હવે અરજણો ગોવાળ;

મારે શીષ મોટી આળ ! મેં તો

શબ્દાર્થ

૧. જહવખાળ = ક્ષત્રિયોમાં નીચા ગણાતા યાહવકુળમાં જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણ.
૨. મને ગગનથી — ક્ષેતરપાળ = આકાશમાં વિહાર કરનાર પક્ષીરાજ જે હું, તેને એક બળદની જેમ કૃષ્ણ કૃષિકારે. હળમાં જોડ્યો છે.
૩. ગહન = ઊંડો સાગર.
૪. પંપાળ = આળપંપાળ, ઉપાધિ.
૫. મારી — કૃષ્ણ = ઝેર ફેલાવાથી મારી કાયા કાળી થઈ ગઈ. (ભક્તિની વક્રોક્તિમાં આમ કહ્યું છે. ભક્તના મનમાં તો એમ છે કે કૃષ્ણે મને ગીતાનાં અમૃત એવાં પાયાં કે મારી કાયા કૃષ્ણમય બનાવી દીધી, ભક્તને ભગવાનરૂપ બનાવી દીધો.)

*

ભગવદ્ગીતા

અર્જુન ઉવાચ

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वाम् पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ [૧૨-૧]

શ્રીભગવાનુવાચ

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ [૧૨-૨]

ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् अव्यक्तं पर्युपासते ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥ [૧૨-૩]

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મમેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ [૧૨-૪]

क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥ [૧૨-૫]

મંજરી ૫૪મી

વિરાટની ભક્તિ

[ભક્તના મનમાં આવ્યું કે કૃષ્ણને ભજવાનો સહેલો માર્ગ લઈ છટકવું મને ન શોભે, મારે તો વિરાટને જ ભજવો જોઈએ; તેમ કરવામાં કષ્ટ વિશેષ હશે, પણ તેથી શું? કષ્ટથી કાયર થવું મારા જેવા ભક્તને ન શોભે.

ભજવાન ભક્તના આવા ભોળા વિચાર સાંભળી તેની હાંસી કરતા નથી, પણ તેને ઉત્તેજન આપે છે. તેને કળે કરીને સમજાવે છે કે કૃષ્ણની ભક્તિ એ વિરાટની જ છે અને વિરાટની ભક્તિ પણ છેવટે તો કૃષ્ણભક્તિ દ્વારા જ શક્ય છે; આખા વિશ્વની સેવા કરવી હોય તો પણ તે સ્વધર્મપાલન કરીને, નાનાં નાનાં યજ્ઞકર્મ કરીને જ કરવી પડે છે.]

*

[‘જ્ઞતું તો થયું રે દેવળ’ — ની લયમાં]

અર્જુન બોલ્યા :

કેને ભજીએ રે અમે કેને ભજીએ ?

વ્યાપક વિષ્ણુ કે નાનો કૃષ્ણ ભજીએ ? —

મન તો વાંછે છે પેલા વિરાટને વળશું રે;

કૃષ્ણશું તો ઘરમાં અમે રાજે રમીએ.

વ્યાપક૦

ફૂદી ફૂદી ચોટી જાણે કાળ કેરી પકડું રે;

કૃષ્ણની મોરલી તો અમે સદા સુણીએ.

વ્યાપક૦

સર્વે કોરેથી ચઢીને સર્વને ઘેરશું રે;

કૃષ્ણ સખાને તો અમે નિત્યે ભેટીએ.

વ્યાપક૦

બુદ્ધિના બળથી અમે અકળને કળશું રે;
કૃષ્ણ તણું સહેલું શરણું શાને શોધીએ ? વ્યાપક૦
શ્રીભગવાન બોલ્યા :

સમરથના છોડે અર્જુન ! સમરથને સેવજે રે;
વીર કેરાં વીરોં જોઈ અમે રાખશું. —
વિરાટનો વ્યાપક હરિયો નચિંત થઈ તરજે વીરા !
છાની છાની સ્વધર્મ હોડી વાંસે લાવશું. વીર૦
વિકરાળ કાળ કેરી દાઢમાં ધાજે વીરા !
હૃદયે ભક્તિ સીંચીને ધીર આલશું. વીર૦
સર્વનો છેડો લેવા હોટ તું દેજે વીરા !
યજ્ઞની પરબો જહીં તહીં માંડી રાખશું. વીર૦
અકળનાં અધારાં તું ઉકેલવા મથજે વીરા !
શ્રદ્ધા પૂરવાને તારે તારે અગશું^૧. વીર૦

કવિવચન

અર્જુનને હરિ આલિંગ્યા, હરિમાં અર્જુન સમાયા,
ગીતાનું જ્ઞાન વ્યાપક વિશ્વે વરસ્યું. ગીતાનું૦

શબ્દાર્થ

૧. શ્રદ્ધા — અગશું = આકાશમાં અગમ્યતા તારાઓ તારી અંદર શ્રદ્ધા પ્રગટાવશે.

*

ભગવદ્ગીતા

ये त्वक्षरमनिर्देश्यं अव्यक्तम् पर्युपासते ।
सर्वत्रगं अचिन्त्यम् च कूटस्थं अचलं ध्रुवम् ॥ [१२-३]
संनियम्येन्द्रियग्रामम् सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ [१२-४]

મંજરી ૫૫ મા

સ્વદેશસેવા

[સેવાનાં પણ અભિમાન ન હોય. પોતાની શક્તિ વિચારીને, પોતાની મર્યાદા જાણીને જે સેવા કરે છે તે જ સાચી સેવા કરી જાણે છે. સારા વિશ્વની સેવા કરવાની હોંશ બહુ સારી છે, પણ તે સ્વદેશ-સેવા મારફત જ માણસ કરી શકે, સ્વદેશ પ્રત્યેની દરજ તજને કદી નહિ.]

*

[‘ભક્તિ ધરવીરની સાચી’ — ને મળતો રાગ.]

સેવા સ્વદેશની તો કરીએ;

શિર પર વિશ્વ સારું શિદ્ધ વહીએ? સેવા૦

નાના હાથે નાના મુખમાં, નાના ગ્રાસ જ ભરીએ;

ચંદ્ર સૂર્યના મોહક આખા, ગળવા હામ ન ધરીએ;

બાપુ! ગળા બહાર ના જઈએ. સેવા૦

પોતાનો દીવો સંકેરી, ભાવે પથ દાખવીએ;

નલ-તારા સંકેરણ કરવા, કૂદી કૂદી કાં મરીએ?¹

બાપુ! અતિ લોભી ના થઈએ. સેવા૦

લાખ ગોપ² લાગ્યા તે સંગે, તન દઈ ટેકો દઈએ;

ગિરિ ધરવાવાળો ગિરિધારી, મિથ્યા માન ન લઈએ;

બાપુ! ભાગ નમ્ર થઈ ભરીએ. સેવા૦

ફલાંગમાં કેમ કાશી ગાંઠે ? ડગલે ડગલે જઈએ;
સાચાં ડગ ભરીએ તો અંતે, વિશ્વેશ્વરને મળીએ;^૩
આપુ ! કંમે કંમે ગઠ ચઢીએ. સેવા૦

સર્વભૂત-સેવાના પાઠો, સ્વદેશ સેવી પઢીએ;
સર્વ ધર્મના મર્મ ખૂંજવા, સ્વધર્મ પાલન કરીએ;
આપુ ! સુતર રાહે રહીએ. સેવા૦

અચિન્ત્ય અક્ષર ગ્રહવા પરથમ, કૃષ્ણ યુગલપદ ગ્રહીએ;
અગમ જ્ઞાન જો ચહે સમજવા, ભગવદ્ગીતા ભણીએ;
આપુ ! ભક્તિ વડે જશ વરીએ. સેવા૦

શબ્દાર્થ

૧. નભતારા — મરીએ = ' આકાશમાં રહેલા તારાઓ દીવાઓ પણ હું સંકેરીને સંભાળું ' એવા ખોટા દૂદકા ન મારવા ધરે.
૨. ગોપ = ગોવાળિયાઓ. (ગોવર્ધન પર્વતનો અહીં ઉલ્લેખ છે.)
૩. વિશ્વેશ્વરને મળીએ = કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરીએ.

*

ભગવદ્ગીતા

મધ્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।
શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥ [૧૨-૨]

મંજરી ૫૧ મી

ભગવાનની નૌકાઓ

કાળ મહાસાગરમાં,
અનંત કાળ મહાસાગરમાં,
મારી અગણિત નૌકા ફરતી,
(અગણિત તારણી નભ જેમ તરતી,)
તરતાં જનમાં હિંમત ભરતી,
ખૂડતાં જનના હાથ પકડતી.

કાળ મહાસાગરમાં૦ ૧

કાળ મહાસાગરમાં,
લીધણી કાળ મહાસાગરમાં,
હડહડ ચડતી જીવનભરતી,
ખળખળ મૃત્યુઓટ ઓસરતી,
છોળો તટ-ખડકો ધ્રુજવતી.
ઉચ્છળી નભ તારા ખૂંચવતી.

કાળ મહાસાગરમાં૦ ૨

કાળ મહાસાગરના —

કાંઠે કાળ મહાસાગરના,
જગની જમા થઈ સૌ જનતા,
હૃદયો ભય-સંશય-ખળખળતાં,
(જેવાં સાગર જળ ધસમસતાં,)
હિંમત કરે કરે ને હઠતાં.

કાળ મહાસાગરના૦ ૩

કાળ મહાસાગરનાં—

પાણી કાળ મહાસાગરનાં,
ગર્જન ઘોષે સાદો પાડી,
તરંગ અંગુલીઓ દેખાડી,
દે પડકારા છે કે પ્રાણી,
હામ ધરે જે પાર જવાની ?

કાળ મહાસાગરનાં૦

૪

કાળ મહાસાગરના—

પારે કાળ મહાસાગરના,
શાશ્વત સુખના અખૂટ ઢગલા,
સાહસ કરો કરો કે વિરલા!
સાગર ભલે પછાડે પગલાં,
શેા ભય ? નૌકાઓ મુજ સખલા.

કાળ મહાસાગરના૦

૫

કાળ મહાસાગરના—

ભયથી કાળ મહાસાગરના,
આ તટ વાસી પામર લોકો,
(જેનો ભાવ ભરોસો ઓછો,
ભજતા ભૂખ, શોક ને રોગો,
ડરમય મરંતા શત શત મોતો,^૧

કાળ મહાસાગરના૦

૬

કાળ મહાસાગરનાં—

અનંત કાળ મહાસાગરનાં,
ગીતા નૌકાઓ મુજ ફરતી,

ઘોળી પાંખ^૨ પવનથી ભરતી,
આશા નયને^૩ તીર નીરખતી,
સહાય થવા શી નર્તન કરતી,

કાળ મહાસાગરમાં૦

૭

કાળ મહાસાગરમાં —

ભિગે કાળ મહાસાગરમાં,
યુગમાં એક જ દિવસ સુનેરી,
કૂદે કેસરિયાં જવ પહેરી,
(ગણિતો લયશંકાનાં ફેડી,)
શાન્ધત લહેર તણા કોઈ લહેરી,^૪

કાળ મહાસાગરમાં૦

૮

કાળ મહાસાગરમાં —

જે દિન કાળ મહાસાગરમાં,
વીર ઝુકાવે કો મતવાલા,
સો સો નાવ ઝડપ દે મારાં,
(જેના દિવસ ગયા બહુ ઠાલા,)
આમિષ પર જેમ મીન અધીરાં.

કાળ મહાસાગરમાં૦

૯

કાળ મહાસાગરમાં —

ચંચળ કાળ મહાસાગરમાં,
નિશ્ચળ સત્ય પ્રતિજ્ઞા મારી,
(મિથ્યા કદા કદા ન થનારી,)
તરશે નિર્ભય જે નરનારી,
નિશ્ચય હું તેનો કેવારી.^૫

કાળ મહાસાગરમાં૦

૧૦

શબ્દાર્થ

૧. ડરમય — મોતો = સાચું મોત આવે તે પહેલાં ડરથી સે'કડો વાર મોતની પીડામાંથી પસાર થાય છે.
૨. ઘોળી પાંખ = શઢ.
૩. આશા-નયને = કાઈ ને મદદ કરવાની તક મળશે એવી આશાથી.
૪. શાશ્વત — લહેરી = ક્ષણિક મન છોડી પ્રભુપ્રસાદના કાયમી આનંદના ભોગી.
૫. કેવારી = ઉદ્ધારક.

*

ભગવદ્ગીતા

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परा : ।
 अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ [૧૨-૬]
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ [૧૨-૭]

મંજરી ૫૭ માં

મહત્વાકાંક્ષી

[અર્જુનની જેમ આપણે પણ ઘણી તાર કલ્પીએ છીએ કે આપણે હિમાલયવાસી હંસ છીએ, અને ગગનવિહાર કરવાની મહત્વાકાંક્ષામાં આપણા માનવશરીરના નિયમોને ભૂલીએ છીએ. પરિણામ બીજું શું આવે? ઊછળીને જમીન ઉપર પછડાઈએ છીએ, અને એમ અનુભવની પછાડ વાગતાં આપણને આપણી મર્યાદાનું ભાન થાય છે. ગગનના ઊંડાણમાં આંખ ભલે ફેરવો પણ પગ તો જમીન ઉપર જ ટેકવી રાખો એવો ધ્વનિ ગીતામાંથી નીકળે છે.]

*

અર્જુન બોલ્યા :

હું તો હંસ હિમાલયવાસી —

થાઉં હંસ હિમાલયવાસી !

વિમલ ઘરફમાં રમનારો થાઉં, વિશાલ અબ્જ-વિલાસી !^૧ હું તો ૦ તારા-ગણ સંગ તરનારો થાઉં, રવિશશીનો સહવાસી ! હું તો ૦ અદ્ધરનાં જળ પીનારો થાઉં, માનસ-મુક્તા-પ્રાણી^૨ ! હું તો ૦ કુરુક્ષેત્રના કદંબમાં પ્રભુ ! તનુ મમ અતિશય ત્રાસી.^૩ હું તો ૦ કર્મકૂટમાં^૪ રુચે કેમ પ્રભુ ! ધ્યેય જેનું આકાશી ? હું તો ૦ અદ્ય ગ્રહી^૫ મને અસંતોષ, જેને વિચિત્ર લેવો પ્રાસી. હું તો ૦ નશ્વર નર^૬ હું કાં સેવું, જેને લજવો શ્રી અવિનાશી ? હું તો ૦

કવિવચન

સગુણ કૃષ્ણનો નગુણો અર્જુન, નિર્ગુણનો અભિલાષી^૭; હું તો
હેત ધરી ધરી ગીતા સુણાવી, છતાં મહત્વાકાંક્ષી ! હું તો

શબ્દાર્થ

૧. અભ્ર-વિલાસી = વાદળાંઓમાં વિહાર કરનાર.
૨. માનસ-મુક્તા-પ્રાણી = માનસ સરોવરનાં મોતીનો ચારો ચરનાર.
૩. કુરુક્ષેત્રના — ત્રાસી = આ લડાઈની ધાંધલમાં — જીવનના રોજના કામ-ધાંધામાં પડ્યા રહેવાનો મને કંટાળો આવે છે.
૪. 'કર્મ' કૂટ = કર્મની નીરસ કાથાકૂટ.
૫. અહપ મહી = નાની વસ્તુને પકડવાથી.
૬. નચ્ચંર નર = ગમે તેવા અવતારી પુરુષ હોવા છતાં આખરે મૃત્યુને વશ એવા શ્રીકૃષ્ણ.
૭. સગુણ — અભિલાષી = ભગવાને શ્રીકૃષ્ણને રૂપે સાક્ષાત ઉપદેશ કરવા છતાં અર્જુનને તેની કદર નથી, અને ખરો નિર્ગુણ ભગવાન કોઈ જુદો જ છે એમ તે માને છે.

મંજરી ૫૮ મી

જીવનયાત્રા

[અર્જુન પ્રવાસનો ભારે શોખીન હતો અને તેણે એક મહાન પ્રવાસી તરીકે જીવનનો મોટો ભાગ ગાળ્યો હતો એવું મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાને તેના પ્રિય વિષય યાત્રાનું દૃષ્ટાન્ત લઈ તેને જીવન-યાત્રાનો સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો છે. એ જ ગીતાનો કર્મયોગ.]

*

શ્રીભગવાન બોલ્યા :

તું તો પાકેા પાર્થ ! પ્રવાસી,

તું તો અઠંગ પૃથ્વી-પ્રવાસી.

નવે ખંડ ને સપ્ત સમુદર, દ્વીપદ્વીપનો વાસી. તું તો
તું સ્વર્ગ ચડ્યો, પાતાળ પડ્યો, તું તેરવર્ષ વનવાસી. તું તો
તું અંગ ક્યો, તું ખંગ ક્યો, તું ક્યો દ્વારકાં કાશી. તું તો
એકલ ક્યારે, સંઘે ક્યારે, નહિ કદી હુઓ ઉદાસી. તું તો
કસાયલાં તુજ આજે પગલાં, શકિત કેમ નિરાશી ? તું તો
જીવનયાત્રા તૈસી જ^૧ અર્જુન ! પૃથ્વીયાત્રા જૈસી.. તું તો
ઉદેશે કુણ ગયો પ્રવાસી, ડગ ડગનો જે દેષી ?^૨ તું તો
મજલે મજલે પૂછી પૂછી, જાત્રા કરવી ખાસી. તું તો
જન્મે જન્મે ઝૂઝી ઝૂઝી, વરવું પદ અવિનાશી. તું તો
જગની સેવા કરતાં કરતાં, કોઈ દિન વિરાટવાસી. તું તો
ગીતાશુજન કરતાં કરતાં, કોઈ દિન સુખના રાશિ. તું તો

શબ્દાર્થ

૧. તૈસી જ = તેવી જ

૨. ઉદેશે — દેષી = જે મુસાફરને દરેક ડગલું પ્રિય નથી તે કદી ધારેલા મુકામે પહોંચી શકે ?

મંજરી ૫૯ મી

જીવન-કસોટી

[ગીતાનો બોધ સાંભળી અર્જુને ભારતનું યુદ્ધ પાર ઉતારી દીધું. આપણે પણ તે બોધ સાંભળી ઉત્સાહમાં આવી જઈએ અને એકાદ યુદ્ધ લડી નાંખીએ. પણ એક યુદ્ધ પાર કરીને આપણે છૂટી શકતા નથી; ભગવાનના સૈન્યમાં ભરતી થનાર સૈનિકને સેનામાંથી છૂટવાપણું હોતું જ નથી, એક વાર બખ્તર ચડાવ્યું તે પાછું ઉતારવાનું રહેતું જ નથી. જીવન એક અખંડ યુદ્ધ છે. આપણા અંતરમાં યુદ્ધ સતત ચાલુ જ છે. ક્ષણની પણ શિથિલતા બતાવવાની મનાઈ છે. દ્વેષ જીતીને આપણે અદ્વેષ થવાનું છે, ક્રૂરતા જીતીને કરુણ થવાનું છે, લોભિયા મટી સંતુષ્ઠ થવાનું છે, લાંપટ મટી યતાત્મા થવાનું છે, નિર્બળ મનના મટી દૃઢ નિશ્ચયી થવાનું છે. ગીતાજીએ ભગવાનના સૈનિકનાં—એટલે ભક્તનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તેમાં એવું એક પણ લક્ષણ ક્યાં છે, કે જે જીવસંતોષટની લડાઈ વિના પ્રાપ્ત થાય? આખી જિંદગીની સખ્તમાં સખ્ત લડાઈમાં ઝંપલાવવાનું છે, પણ અંતે ક્ષણ પણ તેવું જ બહુ-મૂલ્ય મળશે. આવો થોડો મને અતીવ પ્રિય છે એવો ચાંદ ભગવાન પોતે તેને એનાયત કરશે.]

*

[‘સંતપદ્માશી જોડ, દે રે હરિ સંતો’ની લયમાં]

જીવન કસોટીએ ચઢાવું,

તું કહે તો તારું, જીવન કસોટીએ ચઢાવું;

નવલી કસોટીએ ચઢાવું,

તું કહે તો તારું, જીવન કસોટીએ ચઢાવું.

વૃક્ષે ટાંગેલી પેલી, ચકલી તાકેલી તેં તો,
 દ્રોણુ શુરુજીનું મનડું લાંબું. તું કહે૦
 ત્રાજવે પગને તોળી, માછલી વીધેલી તેં તો,
 દુપદ-તનયાનું દિલ્લડું લાંબું. તું કહે૦
 ચીંધું^૧ બહુ બહુ રે અર્જુન! વીંધું ચે બહુ બહુ તેં તો,
 શું શું તેં ગાંડીવથી બચાવ્યું^૨ તું કહે૦
 શંખો કુંકાર્યા અર્જુન! ક્રીધા હુંકારા તેં તો,
 ક્યારે ક્યારે નયન તેં ભીંજાવ્યું^૩ તું કહે૦
 ધનુને જરી નિંધું ધમે, હણવા હડી મેલી તેં તો,
 આત્માને મન નિંદે તે શું માયું^૪ તું કહે૦
 ગીતો ગાંધવી^૫ અર્જુન, નૃત્યો સંગ ગાયાં તેં તો,
 ગીતાનું ગાયન કેવુંકે ગાયું^૬ તું કહે૦

શબ્દાર્થ

૧. ચીંધું=તાક્યું.
૨. શું શું—બચાવ્યું?=ધનુર્ધારી તરીકે તો તેં ભારે ખ્યાતિ મેળવી, પણ અદ્વેષા, મૈત્ર, કરુણ, ક્ષમી વગેરે ભક્તનાં વિશેષજ્ઞાને લાયક તું કેટલો થયો?
૩. શંખો—ભીંજાવ્યું?=તેં બહારનાં યુદ્ધોમાં તો બહુ બહાદુરી બતાવી, પણ અહંકાર, ક્રોધ આદિ સાથેના અંતરના યુદ્ધમાં તેં કેટલી સફળતા મેળવી? શું અહંકાર જીતીને તું નમ્ર થયો? શું ક્રોધ જીતીને તું કરુણાળુ, પ્રેમળ, શત્રુમિત્ર સૌ પ્રત્યે સરખી સેવાભાવના રાખનારો થયો?
૪. ધનુને—માયું?=ભારતયુદ્ધ દરમિયાન તને પાનો ચડાવવાના હેતુથી એક વાર યુધિષ્ઠિરે કડવાં વચન સંભળાવ્યાં હતાં અને તારા ગાંડીવ ધનુષ્ય વિષે તિરસ્કારના શબ્દો વાપર્યાં હતા, ત્યારે છેડાઈને તું એમને મારવા દોડ્યો. એમ સ્વમાનને પ્રશ્ન જ નહોતો ત્યાં તું ક્રોધ કરીને દોડ્યો, પણ ભક્તની સ્વમાનની કલ્પના આથી ઘણી

સૂક્ષ્મ હોય છે. પોતાની અંદર રહેલું સ્વચ્છંદી મન હમેશાં આત્માનો તિરસ્કાર કરતું હોય છે તેને તે જરા પણ સહન કરતો નથી. તેને જીતીને તે ચતાત્મા, દૃઢ નિશ્ચયી, સ્થિરમતિ અને ત્યારે જ જાણે છે. તારું સ્વમાન તેણે સૂક્ષ્મ થયું છે કે હજી તે બહુ ને બહુ જ રહ્યું છે ?

પ. ગીતો ગાંધર્વી — ગાયું ? = ગાયન અને નૃત્યકળાઓ ગાંધર્વી પાસેથી શીખીને તું મોટો કળાવાન બન્યો છે, અને જગતમાં શાખાશી મેળવી શક્યા છે, પણ ગીતાનું ગાયન શું તું ગાઈ બોલે છે ? શું તું ભક્તિના ધર્મ્ય અમૃતની કપાસના કરી બોલે છે ? શું તું ભગવાનના તાલ અનુસાર મનબુદ્ધિને નચવી તેનો અતીવ પ્રિય ભક્ત બન્યો છે ?

*

ભગવદ્ગીતા

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।
 નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ [૧૨-૧૩]
 સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।
 મધ્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ [૧૨-૧૪]
 યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
 હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ [૧૨-૧૫]
 અનપેક્ષઃ શુચિર્દેક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
 સર્વાંરંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ [૧૨-૧૬]
 યો ન હૃદ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
 શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ [૧૨-૧૭]
 સમઃ શત્રૌં ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
 શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ [૧૨-૧૮]
 તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।
 અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્ મે પ્રિયો નરઃ ॥ [૧૨-૧૯]
 યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
 ભ્રૂધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ [૧૨-૨૦]

મંજરી ૧૦ મા

ઐકગીત ગીતા

તાત ! હું સમજવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત;
ચિત્તપટ તારો ચલ વિચલિત, શબ્દ મુજ વક્ર થાય બિંબિત^૧.

કર્મ કહું તો ધાય કમાવા, રાજ્ય કીર્તિ સુત વિત્ત,
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
કર્મ એ નિયત સ્વર્ગ વિહિત;
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? ૧

સ્વર્ગ કહું તો સજવા લાગે, અસ્ત્ર શસ્ત્ર ઉઝીષ;^૨
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
ધર્મ એ યજ્ઞ ધ્રુવ નિર્મિત;
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? ૨

યજ્ઞ કહું તો પશુને બાંધે, પૂજે પુરોહિત;
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
યજ્ઞ એ મક્તિપૂર્ણ સુકીત;
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? ૩

મક્તિ કહું તો તાલ બજવી, ગાવા લાગે ગીત;
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
ભક્તિ એ કર્મયોગમાં પ્રીત;^૩
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? ૪

યોગ કહું તો જટા વધારે, યોગે અંગ લભૂત;
તાત હું સમજાવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
યોગ એ કર્મ^૪ બુદ્ધિ-સંગીત;
તાત ! હું સમજાવું શી રીત ? ૫

બુદ્ધિ કહું તો બાંધ ચડાવી, તાકે તર્ક-નિશિત^૫;
તાત ! હું સમજાવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
બુદ્ધિ એ જ્ઞાન : તુલ્ય-ક્ષય-જીત;^૬
તાત ! હું સમજાવું શી રીત ? ૬

જ્ઞાન કહું તો ગેર લાવી, પટકુળ રંગે પીત;
તાત ! હું સમજાવું શી રીત ? બુદ્ધિની રચના તુજ વિપરીત.
જ્ઞાન એ ગીતામય જીવિત;
તાત ! હું સમજાવું શી રીત ? ૭

શબ્દાર્થ

૧. ચિત્તપટ—ખિંબિત=તારા ચિત્તની સપાટી ઉપર વિચાર-તરંગો ઝડપા કરતા હોવાથી તેના ઉપર મારા કથનની સીધી છાપ ન બિઠતાં તેનું વક્રીભવન થાય છે એટલે તું તેના કંઈક વાંકા જ અર્થો સમજે છે.
૨. કંઝીષ=લોહાનો ટોપ (ખખતર).
૩. ભક્તિ—પ્રીત=ભક્તિનો ખરો અર્થ કર્મયાગનો એટલે ભગવાનને ગમતાં કર્મો કરવાનો રસ હોવો.
૪. કર્મ-બુદ્ધિ-સંગીત=કર્મની સાથે બુદ્ધિનો એક રાગ.
૫. તાકે તર્ક-નિશિત=તર્કરૂપી તીર ફેંકે છે, વાદ વદવા મંડે છે.
૬. જ્ઞાન—જીત=હાર તેમ જ જીત સરખાં માનવાં જોઈએ એવું જ્ઞાન.

ગીતાનું દોહન

કર્મ : કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ ત્વમ્ ॥ [૪-૧૫]

સ્વધર્મ : સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ ॥ [૩-૩૫]

યજ્ઞ : યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ॥ [૩-૯]

ભક્તિ : સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ [૬-૩૧]

યોગ : નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ॥ [૨-૬૬]

બુદ્ધિ : યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ [૨-૫૭]

જ્ઞાન : જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમન્વિરેણાધિગચ્છતિ ॥ [૪-૩૯]

ગીતામય જીવિત : સુખદુઃખે રામે કૃત્વા લાભાલાભૌં જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ [૨-૩૮]

*

અનાસક્તિયોગની પ્રસ્તાવનામાંથી દોહન

કમ : દેહ છે ત્યાં કર્મ તો છે જ. તેમાંથી કોઈ મુક્ત નથી.....કર્મ માત્રમાં કંઈક દોષ તો છે જ.....ત્યારે કર્મબંધનમાંથી એટલે દોષસ્પર્શમાંથી કેમ છુટાય ?

સ્વધર્મ : આનો જવાબ ગીતાજીએ નિશ્ચયાત્મક શબ્દોમાં આપ્યો : નિષ્કામ કર્મ કરીને (એટલે કે કામનાને વશ થઈ સ્વચ્છંદે કર્મ ન કરતાં સ્વધર્મ આચરીને);

યજ્ઞ : યજ્ઞાર્થે કર્મ કરીને;

ભક્તિ : બધાં કર્મો કૃષ્ણાર્પણ કરીને, એટલે મન, વચન, કાયાને ઈશ્વરમાં હોમી દઈને. (ગીતાની ભક્તિ તે વેવલાપણું નહિ, અંધશ્રદ્ધા નહિ.)

યોગ : પણ નિષ્કામતા (યજ્ઞ અને ભક્તિની ભાવનાઓ) કહેવામાત્રથી નથી થતી. (એટલે કે એ યોગ છે, એ સાધવો પડે છે; એ કળા છે, એ કેળવવી પડે છે.)

બુદ્ધિ : એ કેવળ બુદ્ધિનો પ્રયોગ નથી. એ હૃદયમંથનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. (બુદ્ધિ એટલે સમતાવાન અને સ્થિર નિશ્ચયબળ.)

જ્ઞાન : એ ત્યાગશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને સારુ જ્ઞાન જોઈએ.

ગીતામય જીવિત : એક પ્રકારનું જ્ઞાન તો ધણું પાડિતો પામે છે. વેદાદિ તેમને મોઢે હોય છે. પણ એમનામાં ધણું ભોગાદિમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. જ્ઞાનનો અતિરેક શુષ્ક પાંડિત્યરૂપે ન થાય, તેથી ગીતાકારે જ્ઞાનની સાથે ભક્તિને ભેળવી. ભક્તિ વિનાનું જ્ઞાન વિકરે. તેથી કહ્યું, ‘ભક્તિ કરો તો જ્ઞાન મળી જ રહેવાનું.’ પણ ભક્તિ એ ‘શીષ તાણું સાટું’ છે. તેથી ગીતાકારે ભક્તનાં લક્ષણ સ્થિત-પ્રજ્ઞના જેવાં વર્ણવ્યાં છે. (ગીતાના સિદ્ધાન્તો જીવનમાં ઉતારનાર માણસ કેવો હોય તેનું એમાં વર્ણન કરેલું છે.)

મંજરી ૧૧ મા

અનુભવ

[જીવનયુદ્ધનો લહાવો કોઈ લાઝશાળી સત્યશ્રાવ્યો જ લઈ શકે છે, પામરો તો શંખ કૂંકાતાં જ પલાયન કરે છે. જેઓ જીવનને મહા મહેનતે મંથન કરશે તેઓ જ નવનીત પામશે, આણસુ લોકો મહેનતથી નાસશે અને જીવતા છતાં મૂઝા સરખા બની રહેશે.]

(૧)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
અમસ્થું નહિ મળશે, નહિ મળશે.
જે મથશે તેને મળશે,
અમસ્થું નહિ મળશે, નહિ મળશે.
શ્રદ્ધા બુદ્ધિ જોતર બાંધી, પ્રેમે મંથન કરશે;
કપાળથી ટીપાં ઊતરશે, ત્યારે અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

(૨)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,
જોયાથી નહિ જડશે, નહિ જડશે.
જે જીવશે તેને જડશે,
જોયાથી નહિ જડશે, નહિ જડશે.
પડતો ને આપડતો પાછો, ખંતે ઊભો થાશે;
નાનાનો એમ મોટો થાશે, તેને અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

(૩)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,

અવરથી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

એ આપજોથી મળશે,

અવરથી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

પર-અનુભવના પાઠ ભણીને, કોક જ શાણો બનશે;

જાત ઉપર ભાઈજ્યારે વીતશે, ત્યારે અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

(૪)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,

શીખ સુણી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

એ અંતરમાંથી મળશે,

શીખ સુણી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

શીખ સુણી કદી પેટ ભરે તોય, ભોજનસુખ કુણુ તજશે ?

જીવ્યાનું જ્યારે દહાણું લેશે, ત્યારે અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

(૫)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,

મફતમાં નહિ મળશે, નહિ મળશે.

મૂલ ભરશે તેને મળશે,

મફતમાં નહિ મળશે, નહિ મળશે.

માથાથી પણુ મોંઘો અનુભવ, વણુમૂલે કેમ મળશે ?

કરમાં લઈ શિરકમળ સમર્પે, તેને અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

*

ભગવદ્ગીતા

યદચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદશમ્ ॥ [૨-૩૨]

મંજરી ૧૨મી

શંકા

[સંશયાત્મા અથવા શંકાઋસ્ત એટલે અશ્રદ્ધાથી ઘેરાયેલો મનુષ્ય, જેનામાં ધર્મ ઉપર — સત્ય ઉપર આસ્થા નથી અને તેને માટે મરતક આપી દેવાનું શૌર્ય નથી, જેનામાં ભૂતમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ નથી અને તેમની સેવા કરી છૂટવાનો ઉત્સાહ નથી.]

*

શંકા નાગણી રે, વહાલાં નવ કરશે કોઈ સંગ;
 શંકા પાપણી રે, પ્રેમી ! પાડશે ના પરસંગ.
 માળ પડેલી ફૂલની-એની, રંગબેરંગી ભાત;
 ભાળ્યું એટલું માનલે મા તમે, મેલલે મા ઝટ હાથ.
 શંકા નાગણી રે, વહાલાં ! વખભરિયા એ રંગ;
 શંકા સાપણી રે, બાપુ ! લોળવીને દે ડંખ.
 સાપણી ઉસે એકને ત્યારે, એકના લેતી પ્રાણ;
 શંકા નાગણી એકને ઉસે તો, કરે અનેકની હાણ.
 શંકા પાપણી રે, ધારે નિત નવા રૂપ રંગ;
 શંકા નાગણી રે, પ્રેમી ! પાડશે ના પરસંગ.

*

ભગવદ્ગીતા

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ [૪-૪૦]

મંજરી ૧૩ મી

પસ્તાવો

[‘હું જૂઠો છું, હું જૂડો છું, હું દુરાચારી છું’ એમ મોઢેથી બોલવું એ સમ્યક્તાની નિશાની થઈ પડી છે. પણ એમ બોલવા માત્રથી સાધુ થવાતું નથી. પસ્તાવાનો સૂર રોમ રોમમાંથી નીકળવો જોઈએ. આપણું આજુ આજુ અંદરના જૂઠું-દુરાચાર સાથે દારુણ યુદ્ધમાં ઊતરવું જોઈએ.]

*

મને પસ્તાવો આજ ઘણો થાય, એમ તું બોલે રે;
એમ બોલીને હજવો થાય, મદમાં^૧ ડાલે રે. ૧

તારી જીભ કરીને શોર, પસ્તાવો પુકારે રે;
તારી આંખડીમાં કપટી ચોર, પલકારા મારે રે. ૨

એવી તારી તે હોઠ કેરી વાત, લોક કેમ માને રે?
એક તારી જ છેતરાય જાત, સમજી જાને રે. ૩

અલ્યા ! પસ્તાવાનાં ન્હોય ઘેલા ! આવાં અભિમાનો રે;
કેણે કાપેલ નાસિકાનો એલા ! ઉત્સવ કદી માન્યો રે? ૪

અલ્યા ! પસ્તાવા કેરું વારિ, સાકરિયું શું હોશે રે?
એનો કડવો તે ઘૂંટ ગળી તારી, આ કાય બધી રોશે રે. ૫

તને પૂરેપૂરો પસ્તાવો, થયો હોય પાકો રે;
માન ગાળીને વળતાં શીખ, આજ થકી વાંકો રે. ૬

જેણે અપમાન-આંખણી લગાડી, જીવન અજવાળ્યું રે;
 એણે જીવનનો કાટ બધો કાઢી, કુંઠન પ્રગટાવ્યું રે. ૭

શબ્દાર્થ

૧. મદમાં=હવે હું સુધરી ગયો છું એમ અભિમાનથી ખોલતો અને માન માગતો.

*

ભગવદ્ગીતા

अपि चेत् सुदुराचारो भजते माम् अनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ [૧-૩૦]

મંજરી ૧૪મી

મોટો તે ખોટો

[ભારે યોગસાધના કરે તેને જ સિદ્ધિ મળે છે એમ કાંઈ નથી. એ રસ્તો કઠણ છે, તે ઉપરાંત તેમાં ધણા ભાગે માણસને મોટાઈના અભિમાનમાં ચડી જવાનું જોખમ પણ રહ્યું છે. એ કરતાં પોતાના નાના જીવનથી સંતોષ માનવો અને તે ભગવાનને અર્થે--- ભૂતમાત્રની * સેવામાં ગાળવું એ સુતરો માર્ગ છે.]

*

માન મા મન થકી મોટો,
હો માનવી ! માન મા મન થકી મોટો. (ધ્રુવ૦)
નાનો હતો ત્યારે મોટા થવાની
હોંશે થતો નિત મોટો;
મોટો મોટો કરી તને લોકે ચડાવ્યો,
અદ્યા ! તે દીનો તું થયો ખોટો. હો૦
નાનો હતો ત્યારે નાની હાથૂડીએ,
વિશ્વાસે વસ્તુ સહાતો;
મોટો તું મનથી બન્યો તે દીનો,
વહેમ થકી મારતો લાતો. હો૦
નાનો હતો ત્યારે માનીતો થઈને,
સૌમાં તું સહેજમાં સમાતો;
મોટો બનીને હવે દરિયો ને દુનિયા,
માથે ઉપાડવાને ધાતો. હો૦

નાનો હતો તે કેવો નાનાં માળાપને,
 પ્રેમે પ્રભુ ગણી જોતો;
 મોટાઈમાં આજ અદ્યા ! ત્રણે લુવનનો
 સ્વામી તે તારે મન છોટો.

હો૦

*

ભગવદ્ગીતા

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમ્ અપિ કર્માણિ કુર્વન્ સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ [૧૨-૧૦]

મંજરી ૧૫ મી

પ્રભુકૃપા

[સુખ અને વિજય એ કંઈ હમેશાં પ્રભુની કૃપાનાં લક્ષણો નથી, ધણી વાર તેની કૃપા દુઃખ અને પરાજયને રૂપે પણ ઊતરે છે. આવી સમજવાળો ભક્ત કશાયથી ઈશ્વરનું શરણ છોડવા તૈયાર થશે નહિ. તેને નિરુત્સાહ અને નિરાશ કરવો, એ કાંઈ ને માટે શક્ય નથી. તે તો સતત સંતુષ્ટ રહી યુદ્ધમાં મર્યો જ રહેશે.]

*

પ્રભુજી રાખણહારો છે,

ખુદા કંઈ ખિદમતગાર નથી. (ધ્રુવ૦)

ઘટશે તો તને હુલાવશે ને, નહિ તો દેશે માર;
માર પડે તોય હસતો રહેજે, સમજી લેજે સાર. પ્ર૦

સુખ મળે ત્યારે રખે કુલાતો, પ્રભુને ગણી અનુકૂળ;
દુઃખ પડે ત્યારે રખે હુલાતો, પ્રભુ ગણી પ્રતિકૂળ. પ્ર૦

વિભુનાં ઘડતર વિભુજી જાણે, અરૂ કરે અભિમાન;
રામ રૂઠેલો તું જ્યારે ભાળે, શકે હશે તુષમાન. પ્ર૦

મેલ મેલ રે મૂઢ માનવી! ડહાપણુ ને વળી ડાળ;
રાખે તેમ રહે, નાંખે તે સહે, પ્રભુ પર સધળું ઢાળ. પ્ર૦

*

ભગવદ્ગીતા

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મધ્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ [૧૨-૧૪]

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ [૧૨-૧૭]

મંજરી ૧૧ મી

સ્વર્ગનગરના મુસાફર

કેાણુ નગર માનવંતા મુસાફર !

કેાણુ નગર તમે ચાલ્યા રે ?

સ્વર્ગનગરના કે નરકનગરના —

ક્યાંના મારગ તમે આલ્યા રે ? કેાણુ૦

ધીરે ધીરે રે તમે ધીર વડે પગ,

થીર કરીને મૂકેા રે;

સામે મળે તેને શીષ નામેા છો,

પૂછો છો વાટ કેરા વાંકેા રે. કેાણુ૦

નેણુ નિરમળાં, વેણુ રસાળાં,

ચાલેા છો તમે પગપાળા રે;

ચાલેા છો તેમ તમે થાક ન બાણેા ને,

અદકા બનેા છો ઉજમાળા રે. કેાણુ૦

સ્વર્ગનગર તમે ચાલ્યા મુસાફર,

બાણે તેણે તો તમને બાણ્યા રે;

બાણ્યા તેણે તમને જય જય કીધા,

બહુ બહુ હરખે વખાણ્યા રે. કેાણુ૦

*

ભગવદ્ગીતા

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ [૧૬-૧]

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયામૃતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરવાપલમ્ ॥ [૧૬-૨]

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમ્ અદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ [૧૬-૩]

મંજરી ૧૭ મી

નરકનગરના મુસાફર

કેાણુ નગર મદમાતા મુસાફર!

કેાણુ નગર તમે ચાલ્યા રે;
નરકનગરના કે સ્વર્ગનગરના—

ક્યાંના મારગ તમે ગાલ્યા રે ?

કેાણુ૦

મૂછ વાંકડી, ચાલ ફાંકડી,

વાંકી ભંમરવાળા રે;

ધમ ધમ પગલે ધરણી ધ્રુજવો,

વરરાબના ચાળા રે.

કેાણુ૦

આગળ વાળાં, પાછળ વાળાં,

અંબાડી પર ઝૂલે રે;

હાંશે હાંશે નથી સમાતા,

કૂલમાં છાતી કૂલે રે.

કેાણુ૦

નરકનગર તમે ચાલ્યા મુસાફર,

જાણે તેણે તો તમને જાણ્યા રે;

જાણુકારે કર ગ્રહી ગ્રહી તાણ્યા,

અજાણ્યે અમથા વખાણ્યા રે.

કેાણુ૦

अभयवृत्तिः

इदमद्य मया लब्धम् इमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ [१६-१३]

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरान् अपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहम् बलवान् सुखी ॥ [१६-१४]

आढयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ [१६-१५]

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ [१६-१६]

મંજરી ૧૮ મી

અમૃત

આ અમૃતનાં ભરિયાં સરોવરો રે,
એના બીલનાર વીરલા ઠોક રે
—શૂરવીર સુરવરો રે.

આ હિંમત હોય તે પરવરો રે,
પંડા પ્રીતે આ શૂરવીર લોક રે,
—પ્રાણુભર તરો તરો રે. આ૦

કોઈ કહે અમૃત મીઠાં, મીઠાં મધની પેર;
અનુભવિયાં અવળું કહે,
એ તો કડવાં કડવાં ઝેર.

આ તરી જાણ્યા ને ભવસાગરો રે,
તરી જાણ્યા ને કામક્રોધ શોક રે,
—અમીસર તો તો તરો રે. આ૦

કોઈ કહે અમૃત શીતળાં, ગગને જેવો ચંદ્ર;
અનુભવિયાં અવળું કહે,
એ તો તીખી આગ પ્રચંડ.

આ તપે તપેલ જેણે દેહ ખરો રે,
જેણે સહેલ સંકટોના થોક રે,
—તેજ કર તેમાં ધરો રે. આ૦

કેઈ કહે અમૃત નીર શાં, પીધાની એક વસ્ત;
 અનુભવિયાં અવળું કહે,
 એ તો મહેરામણ છે મસ્ત.
 આ કડવા તે ઘૂંટડા પી શકેા રે,
 પીને મીઠાં હસી શકેા હાસ રે,
 — પીને પ્રાણ તો તો ભરેા રે. આ૦

*

ભગવદ્ગીતા

અભ્યાસાત્ રમતે યત્ર દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥ [૧૮-૩૬]
 યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેડમૃતોપમમ્ ।
 તત્ સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમ્ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ [૧૮-૩૭]

એક રૂપિયો

